

INTERIM

Oorlog in Europa

De kloof tussen Oost en West
pogingen tot inzicht en overbrugging

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Jan Kroesen	bl. 2
Imago Dei opnieuw verbeeld met het oog op extreme dehumanisatie Prof. Katja Tolstaja	bl. 7
Conflict tussen Oost en West Liberalisering zonder Civil Society Otto Kroesen	bl. 27
Met Girard voor de hoognodige dialoog Wiel Eggen.	bl. 34
Het schisma tussen Oost en West Wilmy Verhage	bl. 45
Dat zijn geen vijanden, maar mensen Marlouk Alders	bl. 50
Achterpagina	bl. 58

Inleiding

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden.

Oekraïne is het slachtoffer geworden van tegengestelde opvattingen van menselijk samenleven en de ontsporing van de

JAN KROESEN

communicatie daartussen. Hoe komen wij verder? Dat vraagt erkenning van de verschillen maar ook van het zoeken naar een weg vooruit, naar heling. Door verbindende taal (Rosenstock), nederige spiritualiteit (Tolstoja), geweldloze verzoening (Girard).

Dat maakt nieuwsgierig naar de geschiedenis van die verschillende opvattingen en de invloed die ze dagdagelijks ongeweten hebben op de verhoudingen in Europa, de oordelen en de vooroordelen die we binnen Europa ten aanzien van elkaar koesteren. Deze vraag was de

aanleiding tot een gezamenlijke bijeenkomst van de Girardkring met de vereniging Respondeo, welke plaatsvond op 30 september 2023 op uitnodiging van de Girardkring.

In de aanloop naar de gezamenlijke studiedag met de Girardkring werd in Respondeokring gesproken over het thema “In de ban van het schisma”. Doel was om meer zicht te krijgen op de achtergronden van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne, maar ook op de tegenstellingen tussen Oost en West binnen Europa. In het gesprek hierover tijdens een Respondeo bijeenkomst op 4 mei 2023, werd zichtbaar dat er destijds rond 1054 ronduit haat heerste tussen de beide hemisferen van Europa. De vraag ligt voor de hand of dat heden ten dage nog steeds het geval is.

De Franken onder Karel de Grote rivaliseerden destijds duidelijk met het Oostelijk gelegen Byzantium en het omgekeerde was eveneens het geval. Rosenstock-Huessy maakt duidelijk dat de keuzen die destijds werden gemaakt in de aanloop naar de definitieve scheiding met grote waarschijnlijkheid ook door ons zouden zijn gemaakt. De aanleiding tot het grote schisma zou je kunnen zien als een kleine dwaze operette, maar was wel het resultaat van verschillen en animositeit die tot 1054 al diepe voren in Europa hadden getrokken. Daarmee was en is het nog steeds een serieuze aangelegenheid die het tot op de dag van vandaag

nog steeds is. Niet alleen voor de Kerken die gescheiden wegen gaan, maar ook politiek en economisch. Zoals dat gaat wanneer een probleem onopgelost blijft bestaan, keren ze terug op een ingewikkelder en complexere vorm en de oorlog Rusland – Oekraïne kan in dat licht gezien worden.

In Duitsland spreekt men wel van een gescheiden ‘werkings-geschiedenis’, waarmee wordt uitgedrukt dat de geschiedenis van zo’n proces verschillende ‘mindsets’, verschillende manieren van geloven, denken en handelen oplevert. In Oost en West zijn in de loop van de erop volgende eeuwen op die manier verschillende praktijken ontstaan. Otto Kroesen in zijn artikelen gewijd aan deze botsing tussen Oost en West verwoordt het als volgt:

“De oosters orthodoxe Kerk heeft altijd aan de westerse kerk verwereldlijking verweten. De kerk hield zich bezig met de regeling van de maatschappij en sterker nog: zowel in het geloof als in de maatschappij ging het om de regels, dogma’s en wetten. De kerk is er om Gods liefde voor erbarmelijke mensen te verkondigen. In de heiligen komt die liefde tot uiting. Zondaren worden door die liefde gered. Zo hoort het.

Vanuit het westen kwam omgekeerd de kritiek dat de oosters orthodoxe Kerk wel eens wat kritischer naar de overheid mag zijn. De oosters orthodoxe kerk stelde zich altijd passief op tegenover de politieke macht. Veelal was daarbij het argument doorslaggevend dat elke zondaar de toegang tot God moest kunnen blijven vinden”, aldus Otto in zijn artikelen over de botsing tussen Oost en West.¹

Het zijn grove lijnen, de kritiek op het Oosten dat vooral passief ondergaat wat machthebbers over hen uitstorten en de kritiek op de regelzucht waarmee overheden in het Westen hun burgers behandelen en de blinde liefdeloosheid die daarin te vaak schuilgaat.

Natuurlijk zijn dit niet de enige gebeurtenissen die aanleiding geven tot de verschillen tussen Oost en West. Ter relativering hiervan kunnen genoemd worden de eeuwenlange overheersing door de Tartaren in Rusland en delen van Oost-Europa², de Russische Revolutie en de Stalinistische terreur en het gehele Sovjettijdperk. Al deze ontwikkelingen van doodslag en geweld doen al vanaf het eind van de middeleeuwen hun invloed gelden. Ze hebben diepe sporen nagelaten in de levenshouding van Oost-Europa en de Russen in het bijzonder. Wanneer Europa inderdaad een waardengemeenschap wil zijn, dan zal zij in deze geschiedenissen en niet alleen in de eigen westerse

¹ Zie: <https://www.respondeo.nl/ok-botsing-oost-west-2/>

² De invloed van die overheersing is wellicht groter geweest dan tot nu toe wordt aangenomen. Zie: <https://historiek.net/mongoolse-bezetting-rusland/147594/#:~:text=De%20overovering%20van%20de%20Russische,Russisch e%20kunstnijverheid%20en%20zelfs%20het>

ontwikkeling, mogelijkheden moeten vinden om aan de imperatief van een Verenigd Europa gestalte te kunnen geven.

Daarmee komen we aan bij de vraag of er 'Geestelijke heling van een verdeeld Europa' mogelijk is. De vraag laat zich ook omkeren: Is een verenigd Europa blijvend mogelijk zonder een dergelijke geestelijke heling, niet in de laatste plaats met het oog op de holocaust geschiedenis in een christelijk Europa?

Met deze toekomstgerichte vraag houdt Katja Tolstaja, de huidige theoloog des vaderlands³, zich bezig. Als keynote speaker van de gezamenlijke bijeenkomst van Respondeo en de Girardkring op 30 september 2023 in de Dominicuskerk in Amsterdam, richt zij zich op de ontmenselijkende processen waaraan Rusland en de Oost-Europese landen zijn blootgesteld tijdens het tijdperk van het Sovjetregime. Ontmenselijking is dan ook een centrale kwestie in haar inleiding⁴ waarin ze laat zien wat in zowel Oost als in West-Europa heeft plaatsgevonden aan geweld, massamoord en ontkenning en beroving van al wat menselijk is aan de mensen. Vooral ook, hoe wij daar terecht kunnen komen. En welke gevolgen dat heeft, niet alleen voor individuen, maar voor hele samenlevingen. Katja Tolstaja wil een theologie ontwerpen, waarin aan deze noden tegemoet wordt gekomen en die ons in staat stelt de gevolgen ervan te boven te komen. En eigenlijk kan dat niet anders wanneer ik haar goed begrijp, dan door de vraag naar de mens centraal te stellen. Kun je wel spreken over een kern van het mens-zijn, bestaat de goede wilde wel (Rousseau), is de mens wel van goddelijke oorsprong, is de mens wel beelddrager Gods? Ze oriënteert zich daarbij op het beeld van de mens zoals dat realiter is geleefd in de concentratiekampen en in de Goelagarchipel te confronteren met wat in allerlei theologie is gezegd en geschreven over dat beeld van de mens. Beschrijvingen van het leven in concentratie en Goelag kampen, van mensen als Primo Levi en Varlam Sjmalov, die aan de randen van de afgrondelijkheid van het menselijke bestaan hebben geleefd, blijken hier grote invloed te hebben. Het Imago Dei, de mens als beeld van God, of profaner uitgedrukt, de mens die 'in wezen' goed is, die eigenlijk wel deugt, kan dat worden volgehouden of is het tijd om dat beeld te verlaten? Moeten we daarover niet anders gaan denken? Ze geeft een diepborende analyse, met gevolgen voor wetenschappen als theologie en antropologie.

³ Katja Tolstaja was in 2023 de Theoloog des Vaderlands en bekleedt aan de VU de leerstoel "Theologie en Religie in Post-traumatische samenlevingen.

⁴ De inleiding die is afgedrukt in dit blad is de oratie die mevrouw Tolstaja hield bij haar inauguratie als hoogleraar aan de VU. In de bijdrage die ze uitsprak volgde ze, zoals ze ook aangaf, deze oratie. Vandaar dat ervoor gekozen is om deze te vertalen.

De tweede inleiding, van de hand van Otto Kroesen, gaat in op de botsing van niet alleen van de 'mindsets' van Oost en West, maar ook op de geschiedenis ervan. Hoe zijn deze referentiekaders historisch gegroeid. Juist in de beschrijving van die historie is hij gericht op de vraag hoe we een Europese toekomst kunnen bouwen met behulp van deze verschillen, die we geërfd hebben van het verleden. Die intentie veronderstelt een breuk met de westerse zelfgenoegzaamheid.

In zijn bijdrage laat Otto Kroesen dan ook kritiek horen op de Westerse houding, met z'n vaak veel te korte tijdsperspectief. Instituties die in een lange geschiedenis zijn verworven en bevochten, worden voor vanzelfsprekend aangenomen. Die instituties zullen wel voor ons burgers blijven zorgen: We hebben het immers toch goed geregeld. Ondertussen lijkt het erop dat deze verworvenheden aan erosie onderhevig zijn.

Het bestaan van instituties heeft echter inspiratie nodig, die onderhouden dient te worden. Hij stelt daarom de vraag; wat kunnen we daarin - of misschien beter geformuleerd, wat hebben we van het Oosten, van de Oosterse Orthodoxie te leren?

De derde inleider Wiel Eggen, breidt ons perspectief verder uit in de breedte. We hebben in Europa te maken met tal van verschillende geestelijke stromingen. Er is niet alleen een verhaal tussen Oost en West, maar ook tussen Christendom en Islam. Het gesprek dat we moeten voeren is niet bipolair, maar multipolair. Hij beperkt zich echter tot een dialoog tussen Oost en West en Islam. Het zijn alle stromingen die zich beroepen op de Bijbel. Via een analyse volgens de mimetische benadering van Girard toont hij aan dat het noodzaak is dat de religies van Europa een gesprek met elkaar moeten aangaan. Ze zijn allemaal voortgekomen uit het Evangelisch gedachtengoed en hebben gemeenschappelijke wortels, die aanleiding waren tot verschillende opvattingen over de mens. Het westen was meer gericht op een verondersteld rechtszaak tussen God en mensen, het Oosten legde meer nadruk op de mens als het beeld van God en de onderlinge harmonie. De mens moet daarin beeld zijn/worden van Gods eenheid van personen. Dat wordt ook in de Islam (h)erkend. De barmhartigheid van de volstrekt ene God houdt oog, ook voor datgene wat buitengesloten wordt. In haar ontkenning van de Triniteit door de Islam noopt de barmhartigheid waaraan zij zich onderwerpt, tot zorg voor het uitgesloten standpunt. Dat geeft voldoende basis voor gesprek tussen deze stromingen die in heel de geschiedenis op gespannen voet met elkaar hebben gestaan. Een gesprek dat gericht moet zijn op vrede en zorg voor het verdrukte en de verdrukten.

In aansluiting op de drie inleidingen voegt Wilmy Verhage een reflectieve bijdrage toe. Ze trekt daarin een aantal lijnen door de

geschiedenis van de tijd van Rome tot het heden. Daarin vat zij een aantal elementen samen uit de bijeenkomst van Respondeo (zie boven).

Een laatste bijdrage is van de hand van Marlouk Alders, lid van Respondeo. Als direct betrokkene bij het internationale ontmoetingscentrum in Kreisau, schrijft ze over de totstandkoming ervan. Dit centrum is gevestigd op het landgoed Kreisau, waar tijdens WOII de Kreisauer Kreis (een Duitse verzetsgroep) bijeen kwam. Een aantal geleerde mensen sprak daar met elkaar over de vraag hoe Duitsland er na WOII uit zou moeten zien (Neuordnung).

Marlouk Alders laat in haar bijdrage zien wat er op het gebied van 'hermenselijking' al tot stand wordt gebracht in het ontmoetingscentrum Kreisau, aan de hand van haar verhaal over Ewa Unger die de verschrikkingen van de oorlog heeft meegemaakt en die ze daar heeft leren kennen. Daarvan doet ze hier verslag.

Kreisau is opgericht na de val van de muur door mensen, die zich door Rosenstock-Huessy hebben laten inspireren.

Al deze gezichtspunten kunnen natuurlijk worden aangevuld. Niets is volledig uitgewerkt het blijft bij grote lijnen, maar het is wel een aanzet tot verder denken over de verhoudingen binnen Europa en de vraag naar een werelddeel waarin men vreedzaam kan samenleven.

Wij wensen de lezer van dit nummer van Interim dan ook veel leesplezier en stof tot nadenken.

Het ga u goed,

Jan Kroesen/Wilmy Verhage
Redactie van Interim.

IMAGO DEI REIMAGINED IN VIEW OF EXTREME DEHUMANIZATION.

THEOLOGY AND RELIGION IN POST-TRAUMA SOCIETIES

INAUGURELE REDE, GEHOUDEN OP 12 DECEMBER 2022

Hoe te werken aan betrouwbare theologie.

Introductie.

Hoe ontwikkel je betrouwbare theologie? Zoals velen van jullie misschien weten heb ik mijn inauguratie twee keer moeten uitstellen vanwege COVID. Momenteel spreek ik vanuit een situatie, die zelfs nog aanzienlijk verslechterd is. Voor mij, net als voor veel van mijn collega's uit het veld van post-Sovjet studies, heeft de oorlog van Rusland in Oekraïne desastreuze gevolgen voor ons persoonlijke en professionele bestaan. Deze situatie vraagt om een zeer duidelijk besef van de methodologische gevolgen voor ons wetenschappelijk engagement en onze positionering.

KATJA TOLSTAJA

Vóór de oorlog van Rusland in Oekraïne was ik van plan om mijn inaugurele lezing volledig te wijden aan extreme ontmenselijking, het onderwerp dat de afgelopen 10-15 jaar centraal heeft gestaan in mijn onderzoek. Extreme ontmenselijking is een toestand waarin een persoon door extreme uitputting alle eigenschappen verliest die een mens tot mens maken. Je kent dit fenomeen uit Auschwitz en de Goelag. Dit is het meest angstaanjagende onderwerp. Maar het is een onderwerp dat ik van cruciaal belang acht voor de geesteswetenschappen, vooral voor disciplines die zich bezighouden met geschiedenis, antropologie, traumastudies en geestelijke verzorging. Theologie houdt zich met al deze aangelegenheden bezig, daarom is dit onderwerp cruciaal voor mijn eigen discipline. Extreme ontmenselijking heeft niet alleen gevolgen voor de theologische notie van Gods beeld (imago Dei), het stelt ook ons eigen begrip van de menselijke natuur ter discussie.⁵

⁵ Alle achtergrondinformatie over deze inaugurele lezing is te vinden in: K. Tolstaya, *Theology After the Gulag, Bucha and Beyond: Conditions for Reflection on the Soviet Past and Post-Soviet Present* (Oxford University Press; onder contract), voldoende beargumenteerd en uitgewerkt. Dit is de reden dat ik deze publicatie van de inaugurele lezing zo beknopt mogelijk houd, ook wat betreft de bibliografie.

Gezien de huidige situatie zal ik de lezing van vandaag echter inbedden in mijn project dat gericht is op de ontwikkeling van het nieuwe multidisciplinaire en interreligieuze onderzoeksveld dat ik in 2016 ben gestart - en dat ik nu "Theologie na de Goelag, Bucha en daarna" noem. Het hoofdidee van dit project is dat theologie van groot belang kan zijn voor het overwinnen van geweld en trauma's uit het verleden. Dit refereert aan de ontwikkeling van 'Theologie na Auschwitz', die daadwerkelijk heeft bijgedragen aan een mentaliteitsverandering in post-Nazi-Duitsland, en sluit aan bij andere posttraumatheologieën - met name post-Apartheid en post-bevrijdingstheologieën, evenals theorieën over transitional justice.⁶

Vandaag de dag bevind ik me meer dan ooit in een positie die vraagt om een voortdurende terugkeer naar de vraag: hoe kunnen we betrouwbare theologie bedrijven in de 21e eeuw? Ik ontleen dit begrip 'betrouwbaarheid' aan de Russische schrijver Varlam Shalamov (1907-1982), die van 1937 tot 1953 zeventien jaar in de Goelag doorbracht. Vanuit zijn persoonlijke ervaring van extreme ontmenselijking stelt Shalamov expliciet betrouwbaarheid, in de zin van geloofwaardigheid, als het enige criterium voor wat hij "het proza van de toekomst" noemt⁷.

Als betrouwbaarheid een criterium is voor literatuur, dan is het dat nog meer voor theologie. Ik zal het uitleggen. Ik kom uit een samenleving die decennia van staatsatheïsme en geloofsvervolging heeft gekend, ik ben opgeleid in het protestantse Nederland en heb een fulltime verbintenis (aan de VU) hier in Amsterdam. Elke dag word ik uitgedaagd om academische theologie te onderwijzen in een seculariserende samenleving. Op een persoonlijk academisch niveau is de vraag naar

⁶ Interdisciplinariteit en interreligiositeit van dit project waren expliciet bedoeld vanaf het begin in 2016. Dit omdat een theologie van de 21e eeuw niet geïsoleerd van andere academische disciplines kan functioneren. Het project brengt theologen, historici, politicologen, psychologen, medische wetenschappers en internationale wetenschappers uit andere relevante disciplines samen. In het bijzonder nodigen we wetenschappers uit verschillende landen uit met een erfenis en/of heden van geweld en ontmenselijking (bijv. Duitsland, Zuid-Afrika, Wit-Rusland, Colombia, Kazachstan, Servië, Polen, Oekraïne en Rusland). Sinds 2016 organiseerden we zo'n 17 symposia, workshops, seminars en een conferentie in de Hermitage Amsterdam in 2018.

⁷ "Достоверность – вот сила литературы будущего." Shalamov, «Галстук» ["The Necktie"], <https://vu.on.worldcat.org/oclc/772384292> vol. I, 137; "Reliability – this is the power of literature of the future." cf. Rayfield's translation: "Plausible accuracy is the force behind the literature of the future", p. 115; cf. V. Shalamov to Irina Sirotinskaya, n.d.: «Каждый мой рассказ — это абсолютная достоверность. Это достоверность документа.» V. Shalamov, *Собрание сочинений в шести томах. Письма* [Collected works in six volumes. Letters], <https://vu.on.worldcat.org/oclc/774842023> vol. VI, Moscow: Terra-Knizhnyi klub Knigovok 2013, 286.

betrouwbaarheid een soort methodologisch gebod geworden. Op breder niveau maken mijn verschillende rollen als theoloog, universiteitshoogleraar met een leerstoel Theologie en religie in posttrauma-samenlevingen en vice-decaan aan mijn faculteit mij met toenemende urgentie duidelijk dat de oorlog van Rusland in Oekraïne onmiddellijke theologische reflectie en genuanceerde academische aandacht vereist.

Mijn lezing bestaat uit drie delen die duidelijk zullen maken waarom de huidige samenleving theologie en de studie van religie zo dringend nodig heeft.

Omdat het onderwerp van extreme ontmenselijking het centrale punt is van mijn leerstoel, zal het eerste deel van mijn lezing dit concept gebruiken om duidelijk te maken waarom de vraag "hoe kunnen we betrouwbare theologie bedrijven", niet slechts een mooie retorische stijlfiguur is.

In het tweede deel laat ik zien hoe de huidige oorlogspropaganda duidelijk maakt dat de hardnekkige vermenging van religie en ideologie in post-Sovjet-Rusland een voortzetting is van het ideologische en uiteindelijk ontmenselijkende project om 'de Sovjetmens' te creëren. In het derde deel van mijn lezing zal ik verdere aanwijzingen geven voor het ontwarren van religie en ideologie, en voor het ontwikkelen van een betrouwbare theologie na de Goelag, door de waarde te verkennen van een verruimende Oosters-orthodoxe theologie.

1. Imago Dei in het licht van (extreme) ontmenselijking.

1.1 Extreme ontmenselijking: Het fenomeen

Ontmenselijking is een universeel kenmerk van elke situatie van onderdrukking. Specifiek voor de ontmenselijking in de Sovjet-Unie was echter de totale doordringing ervan in het dagelijkse leven. Het zat in kleine dingen zoals de urenlange rijen voor voedselvoorraden in de jaren 1970 of de vieze donkergroene kleur waarin het interieur van bijna alle staatsfaciliteiten, inclusief ziekenhuizen en scholen, geschilderd was. Het breidde zich uit naar systematische zaken zoals de vervolging van etnische, religieuze en andere groepen onder Stalin. In haar vijf romans over de realiteit van de Sovjet-Unie heeft Nobelprijswinnares Svetlana Alexievich dit spectrum met schokkende helderheid beschreven ⁸. Systematische minachting voor en

⁸ Alexievich, Svetlana. 2017. *The Unwomanly Face of War: An Oral History of Women in World War II*. New York: Random House; Alexievich. 2019. *Last Witnesses: An Oral History of the Children of World War II*. New York: Random House; Alexievich. 2016. *Boys in Zinc*. London: Penguin; Alexievich. 2016. *Chernobyl Prayer: A Chronicle of the Future*. London: Penguin; Alexievich. 2016. *Secondhand Time: The Last of the Soviets*. New York: Random House.

verwaarlozing van menselijk leven en menselijke waardigheid is nog steeds kenmerkend voor het Rusland van vandaag, maar de extreme vorm van ontmenselijking was aan te treffen in de Goelag⁹.

Varlam Shalamov beschreef de psychosomatische toestand, die ik extreme ontmenselijking noem, als het verlies van 'alles wat menselijk is in de mens'. Een mens in deze staat wordt dokhodyaga (crepeergeval) genoemd in de Goelag, en Muselmann in Auschwitz.

Het beroemde citaat van Auschwitz-overlevende Primo Levi is in dit opzicht het overdenken waard:

“Alle muzelmannen die naar de gaskamer gaan hebben dezelfde geschiedenis, of juist gezegd: hebben geen geschiedenis: ze zijn tot de bodem toe omlaaggeleden, vanzelf, als water dat naar de zee stroomt”. Hun leven is kort, maar hun aantal grenzeloos: zij, de muzelmannen, de teeloorgegane, vormen de ruggengraat van het kamp; zij, de naamloze, altijd andere en altijd eendere massa, de niet-mensen die in stilte marcheren en zwoegen, in wie de goddelijke vonk is gedoofd, die te uitgeblust zijn om nog echt te kunnen lijden. Men aarzelt om te zeggen dat ze leven; men aarzelt om hun doodgaan dood te noemen, die dood die ze niet vrezen omdat ze te moe zijn om hem werkelijk te begrijpen”.¹⁰

De Joodse filosoof Emil Fackenheim (1916-2003) zinspeelt in zijn boek *To Mend the World: Foundations of Post-Holocaust Jewish Thought* op de Muselmann als "de meest opmerkelijke, zo niet de enige, werkelijk originele bijdrage van het Derde Rijk aan de beschaving", en als "het ware novum".¹¹ Fackenheim gelooft dat de manifestatie van 'moslim-zijn' in het kamp een universele waarheid onthult over de menselijke natuur in het algemeen. Hij vraagt: "Wie durft te beweren dat hij, als hij daar en toen was geweest in plaats van hier en nu, niet tot een Muselmann zou zijn gereduceerd?"¹² Fackenheim vervolgt deze gedachte later in zijn boek: "In Auschwitz werden andere vrije mensen gereduceerd tot Muselmänner, tot levende doden. Dit is een novum in de menselijke geschiedenis en een ongeken menselijk schandaal. We

⁹ For a recent discussion of camp testimonies see Felicitas Fischer von Weikersthal, "Appearance and Reality. Nazi Germany and Gulag-Memoirs", in Felicitas Fischer von Weikersthal and Karoline Thaidigsmann, eds., (Hi-)Stories of the Gulag. Fiction and Reality (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2016), 75-100.

¹⁰ Primo Levi, *Survival in Auschwitz and The Reawakening: Two Memoirs*, New York: Summit Books 1986, p. 82.

¹¹ Emil Fackenheim, *To Mend the World: Foundations of Post-Holocaust Jewish Thought* (NY: Schocken Books, 1982), p. 215. Cf. p. 100: "[The Muselmann] is a *novum* in human history."

¹² Idem 25

vragen ons af: Zou Jezus van Nazareth tot een Muselmann gemaakt kunnen worden?"¹³

Fackenheim heeft echter ongelijk, het fenomeen van extreme ontmenselijking is niet het *novum* van Auschwitz. Hoewel het onderbelicht is binnen de geesteswetenschappen, is het fenomeen bekend door onderzoek naar ondervoeding en sociale ontbering, en in de huidige realiteit van plaatsen als Zuid-Soedan, Jemen en Somalië. Mijn eigen onderzoek richt zich op getuigenissen van overlevenden uit de Sovjet goelags, het geblokkeerde Leningrad en Auschwitz. Het meest angstaanjagende aan deze getuigenissen is dat ontmenselijking iedereen kan treffen, ongeacht religieuze, sociale, educatieve, gender, leeftijd, ethische of welke context dan ook. Extreme ontmenselijking is onvoorwaardelijk en universeel. We komen het tegen op elke plaats en op elk moment waarop een mens wordt blootgesteld aan extreme uitputting. Dit houdt in dat het op dit moment gebeurt.

Extreme ontmenselijking is onvoorwaardelijk en universeel. Daarom zou de vraag van Fackenheim over Jezus niemand hoeven te choqueren die getuigenissen van deze staat is tegengekomen. Omdat Jezus van Nazareth "volledig menselijk" was, zou ongetwijfeld ook Jezus van Nazareth in een Muselmann veranderd zijn. Maar Fackenheim heeft een punt: ontmenselijking leidt automatisch tot de vraag die theologie verbindt met andere geesteswetenschappen: "Wat betekent het om mens te zijn?"

Extreme ontmenselijking is een lakmoesproef voor antropologische discussies binnen de geesteswetenschappen omdat het de basisvooronderstelling over het bestaan van "iets goeds" in de menselijke natuur in twijfel trekt. Tot de eigenschappen die een mens menselijk "maken" behoren liefde, vriendschap, mededogen, solidariteit, intellect, creativiteit en taal. Niet alleen verdwijnen deze eigenschappen in de staat van extreme ontmenselijking, maar veel getuigenissen laten zien dat eigenschappen als haat, jaloezie en afgunst de laatste zijn die de mens verlaten en ook de eerste die weer verschijnen na de terugkeer van de "laatste grens" van uitputting. Om Varlam Shalamov te citeren, in deze toestand "bleef er niets menselijks over van een mens - alleen wantrouwen, woede en leugens."¹⁴

¹³ Idem., 286; italics in the original

¹⁴ The full quote reads: "Для того чтобы дружба была дружбой, нужно, чтобы крепкое основание ее было заложено тогда, когда условия, быт еще не дошли до последней границы, за которой уже ничего человеческого нет в человеке, а есть только недоверие, злоба и ложь." Vol. 1, 61; cf. Varlam Shalamov, "An Individual Assignment," in: *Varlam Shalamov, "An Individual Assignment," Kolyma Tales, transl. John Glad (Harmondsworth: Penguin, 1994)*, p. 20; cf. "A Personal Quota" in: Shalamov, Varlam. *Kolyma Stories* Translated by Donald Rayfield. New York, NY: The New York Review of Books, 2018, 21: "Real

In het algemeen brengt extreme ontmenselijking ons ertoe om onze ethiek te heroverwegen. De Goelag-gevangenen hadden een imperatief: "Jij sterft vandaag en ik morgen"¹⁵. De ethische norm die bij deze toestand hoort kan worden samengevat in de woorden van één van de personages van Shalamov: "er zijn ongetwijfeld ergere misdaden dan eten van een menselijk lijk"¹⁶. Daarom staat er veel op het spel om dit fenomeen tot een basisgegeven te maken voor elke filosofie en antropologie, of die nu religieus, humanistisch of atheïstisch is. Want uiteindelijk zijn al deze antropologieën, en zelfs onze rechtspraak en mensenrechtenverklaringen, gebaseerd op de vooronderstelling van "iets goeds" in de menselijke natuur.

1.2 Extreme ontmenselijking: Uitdaging voor imago Dei.

De getuigenissen van 'het verlies van al het menselijke in de mens' dagen de christelijke theologie en in het bijzonder de theologische antropologie, uit tot in haar kern. De doctrine dat mensen geschapen zijn naar het beeld van God (imago Dei) staat hier op het spel. Deze doctrine is afgeleid van Gen. 1:26-27 (en verwante teksten): "Toen zei God: 'Laat ons de mens maken naar ons beeld, naar onze gelijkenis'."

Ik kan niet ingaan op de huidige verfijnde debatten over de modellen van imago Dei, vooral omdat de recente hernieuwde belangstelling voor imago Dei nu de theologie overstijgt en een onderwerp is in interdisciplinaire wetenschap, bijvoorbeeld in de context van wetenschap-religie debatten, milieustudies en in cultureel-filosofische studies. Ik kan ook niet ingaan op de ins en outs van mijn eigen

friendship needed to have firm foundations laid before the conditions of everyday life had reached the extreme point beyond which human beings have nothing human about them except mistrust, anger, and lies." Cf. "bitterness was the last feeling with which man departed into non-being", Shalamov, *Kolyma Tales*, transl. Rayfield, 236

¹⁵ Russian: «Умри ты сегодня, а я завтра». See. e.g. Jacques Rossi, Справочник по ГУЛАГу [The Gulag Handbook. A Historical Dictionary of Soviet Penitentiary Institutions and Terms Related to the Forced Labour Camps], Moscow: "Prosvet" 1991, p. [303]: «умереть - (...) Умри ты сегодня, я умру завтра (поговорка: всем нам погибать; но пусть я проживу хоть минуту дольше).» Cf. Varlam Shalamov [«Тридцать восьмой»] "Thirty-Eight" in: vol. 4, 458- 469, there 463; cf. e.g. Anne Applebaum, *Gulag: A History*, 2012, 776: "Dozens of sayings and proverbs from the fields reflect the debilitating elected for the moral of this desperate competition. "You can die today I'm going to die tomorrow," was one. "Man is the wolf to man "a phrase that Janusz Bardach used as the title of one of their accounts - was another. Many former zeks speak of the struggle for survival as something cruel, and many, like Zorin, refer to it as Darwinian."

¹⁶ Varlam Shalamov, "Dominoes", in: Shalamov, Varlam. *Kolyma Stories* Translated by Donald Rayfield. New York, NY: The New York Review of Books, 2018, 148: "да есть, наверно, дела и похуже, чем обедать человеческим трупом".

onderzoek. Geïnteresseerden moeten wachten op de publicatie van mijn boek¹⁷.

Om maar meteen met de deur in huis te vallen: het lijkt erop dat geen van de moderne interpretatiemodellen van de mens als Gods beeld bestand is tegen een confrontatie met de staat van extreme ontmenselijking. Bovendien heeft bij mijn weten geen enkele theoloog, oud of nieuw, zijn antropologie gebouwd op een zorgvuldige beschouwing van extreme ontmenselijking.

De klassieke katholieke, oosters-orthodoxe en protestantse theologie definiëren het imago Dei als een intrinsieke kwaliteit binnen een menselijk wezen; door een theoloog samengevat als: "een universeel aanwezige structurele kwaliteit van ieder mens, mensen zijn feitelijk het beeld van God. Dit beeld kan niet verloren gaan of vernietigd worden, zelfs niet door de zondeval".¹⁸ Moderne interpretaties zoeken naar excentrieke interpretaties van imago Dei buiten de mens, bijvoorbeeld in de relationaliteit. Ik zou pogingen om een dergelijke afbakening van het imago Dei te geven onrealistisch vinden. Theologisch gezien kunnen formuleringen als Shalamovs "alles wat menselijk is in de mens", Primo Levi's "goddelijke vonk" en Fackenheim's "levende doden" opgevat worden als het imago Dei. Het punt waarom het hier echt gaat is dat, zoals gezegd, de "levende doden" alle menselijke vermogens hebben verloren die theologen historisch hebben gedefinieerd als het imago Dei zoals: creativiteit, relationaliteit, mededogen, liefde en vriendschap, taal, geheugen, wil, en als laatste het intellect".

1.3 Extreme dehumanization: Re-imagining imago Dei

Getuigenissen van extreme ontmenselijking, van ernstige ondervoeding, sociale ontbering etc. zetten ons ertoe aan om de mens op te vatten als een complex, open, psychosomatisch wezen. Toch kunnen we een mens niet reduceren tot een brein, een psychosomatische toestand of instincten. Paradoxaal genoeg is het juist vanwege de beschrijving van het verlies van alles wat een mens menselijk maakt en wat we volgens de traditie verbinden met het beeld van God, dat de realiteit van Gods beeld juist ook bevestigd wordt. Zorgvuldige aandacht voor het proces van ontmenselijking en voor de terugkeer van de menselijke vermogens kan inderdaad een waar novum worden in ons begrip van de menselijke natuur.

Het orthodoxe patristieke denken biedt vruchtbare mogelijkheden om de westerse modellen van imago Dei een stap verder te brengen. Een

¹⁷ See footnote 1.

¹⁸ Stephen Milford, *Eccentricity in Anthropology: David H. Kelsey's Anthropological Formula as a Way Out of the Substantive-Relational Imago Dei Debate* (Dublin, Ireland: Griffin Enterprises, 2017), 11.

sprekend voorbeeld is Maximus de Belijder's (580-662) complexe dynamische onderscheid tussen beeld (logos) en gelijkenis (tropos) en de er aan verwante begrippen. Langs de lijnen van Maximus' denken zouden we de mogelijkheden kunnen beschouwen om psychosomatische aspecten van extreme ontmenselijking te beschrijven als betrekking hebbend op de notie van gelijkenis. Eenvoudig gezegd, terwijl het beeld onaantastbaar zou blijven, is het de gelijkenis die geleidelijk kan verdwijnen.¹⁹ We moeten echter dieper graven dan onze theologische voorgangers en tradities. De ontwikkeling van een complexe en genuanceerde theologische antropologie, die de mens kan benaderen als een dynamisch geheel van psychosomatische en spirituele kenmerken, die zich uitstrekt tot psychologie, cognitieve, medische- en geesteswetenschappen, is een fascinerend gebied dat nog helemaal verkend moet worden.

Bovendien, terwijl volgens de klassieke theologie Gods beeld niet vernietigd kan worden, zelfs niet door de zondeval, is extreme ontmenselijking een toestand die teruggaat naar een tijd nog van voor de zondeval. Een mens die in een situatie van extreme uitputting verkeert, overschrijdt onvermijdelijk de grens van de moraliteit. Om Shalamov opnieuw te citeren: "De dokhodyagi (crepeergevallen) overschreden eenvoudigweg de grenzen van goed en kwaad."²⁰ Het onderzoek naar het geblokkeerde Leningrad geeft een echo van Shalamov weer: "Er is iets onvermijdelijks in het verval van de mens in de 'tijden van de dood'."²¹ Elke discussie over het Imago Dei omvat een notie van moraliteit: wat ze verder ook zijn, mensen zijn morele wezens. Juist dit punt wordt uitgedaagd door een situatie waarin "ergere dingen bestaan dan het eten van mensenvlees".²² De meeste theologische antropologieën, zelfs de posttraumatische, zijn opgebouwd met een sterk accent op ethiek. Maar in de situatie van extreme ontmenselijking is moraliteit en meer in het algemeen de aanleg of karaktertoestand die nodig is om "goed" te doen, niet aan de

¹⁹ Cf. Andrew Louth, "St. Maximus' Distinction Between λόγος and τρόπος and the Ontology of the Person", in Mitralaxis et al. (eds.), *Maximus the Confessor as a European Philosopher*, Wipf and Stock: Eugene OR 2017, 157-165, there 160: "The *logoi* of creation are inviolable."

²⁰ Varlam Shalamov, "Доходяги просто перешли границы добра и зла, тепла и холода", V. Shalamov, "The Glove" ["Перчатка"], in: *Собрание сочинений в шести томах. Очерки преступного мира; Воскрешение лиственницы; Перчатка, или КР-2; Анна Ивановна: Пьеса* [Collected works in six volumes. Essays on the criminal world; The resurrection of the larch; Glove or KS-2; Anna Ivanovna: A play], vol. II, I. Sirotinskya (ed.), Moscow: Terra-Knizhnyi klub Knigovok 2013, 283-311, there 297.

²¹ "В распаде человека в «смертное время» есть что-то неизбежное." Sergey Yarov, «Блокадная этика. Представления о морали в Ленинграде в 1941–1942 гг.», Moscow: Центрполиграф, 2012, 35.

²² Shalamov, "Dominoes" (my translation, KT).

orde. Het verlies van alle menselijke vermogens is geen kwestie van vrije keuze. Er is GEEN vrije keuze. Deze toestand is voorbij de zondeval en discussies over zonde leiden tot ongemakkelijke en niet overtuigende oplossingen. Theologie, filosofie en ethiek na extreme ontmenselijking moeten worden heroverwogen op het niveau van de werkelijkheid. Anna Barkova (1901-1976), die 22 jaar in de Goelag doorbracht, noemt dit "de structuren van het zijn":

"Het kwaad zit in alles: in het gewone, in het onbekende.
Het kwaad zit tot in de structuur van het zijn."²³

Als het slachtoffer de structuren van het zijn verantwoordelijk houdt voor het kwaad, dan moeten de geesteswetenschappen het antwoord zoeken in de structuren van het zijn (in de ontologie). Ethiek moet gegrond zijn in ontologie. Van daaruit kunnen we voorzichtig, stap voor stap, opnieuw het beeld van God verbeelden.

2. Ontmenselijking in het licht van de gelijkschakeling Religie-Ideologie.

2.1 Ontmenselijking in het licht van de gelijkschakeling van Religie en Ideologie.

De belangrijkste achtergrond van de ontmenselijking in de Sovjet-Unie is het ideologische project om de ideale 'Sovjetmens' te creëren. Al snel na de revolutie van 1917 merkten tijdgenoten de structurele minachting voor en verwaarlozing van het menselijk leven en de menselijke waardigheid achter dit project op. In 1918 noemde de schrijver Maxim Gorky dit project "het meest brute wetenschappelijke experiment": Lenin "werkt als een chemicus in een laboratorium, met dit verschil dat een chemicus dode materie gebruikt (...) en Lenin levend materiaal".²⁴ Opnieuw is er de vraag: "wat betekent het om menselijk te zijn"?

De Sovjetideologisering begon met een gelijkschakeling van religie en ideologie toen het de centrale stelling van Marx verdraaide dat het niet "het bewustzijn van de mensen (is) dat hun zijn bepaalt, maar dat het

²³ «Зло во всем: в привычном, в неизвестном./ Зло в самой основе бытия.», Anna Barkova, «Я когда-то в век Савонаролы...» ["I once in the century of Savonarola..."] (1938), in: Anna Barkova, *Избранное: Из гулаговского архива* [Selected: From the Gulag archive], Ivanovo: Ivanovsky Gosudarstvennyy Universitet 1992, 37-38.

²⁴ "Он работает как химик в лаборатории, с тою разницей, что химик пользуется мертвой материей, но его работа дает ценный для жизни результат, а Ленин работает над живым материалом (...)". Maxim Gorky, *Несвоевременные мысли 1917—1918 гг. Заметки о революции и культуре* [Untimely Thoughts 1917—1918. Notes on Revolution and Culture], Moscow: Sovetsky pisatel', 38, and at: <https://ilibrary.ru/text/2378/p.38/index.html>.

integendeel hun sociale zijn is dat hun bewustzijn bepaalt".²⁵ In het dagelijkse Sovjetleven werd de term "ideologie" positief gebruikt. Belangrijk hierbij is dat ideologie zowel het menselijk bewustzijn als het 'zijn' bepaalde, dat wil zeggen de perceptie van de werkelijkheid en de werkelijkheid zelf als geest en materie. Het project om de Sovjetmens te creëren had dus te maken met de "structuren van het zijn". Gorky's observatie van Lenin die met mensen werkte als betrof het levend materiaal bevestigt dit. Waar de Nazi-ideologie ging over mensen die het waard waren om te leven versus mensen die het niet waard waren om te leven, daar ging de Sovjetideologie over de creatie van een mensheid met haar stralende toekomst, die door de Sovjetmens gecreëerd moest worden. De Sovjet goelags gingen over het herscheppen van de burgers ten behoeve van de communistische stralende toekomst. Terwijl het dagelijkse leven in al zijn dimensies werd 'ontheilgd', werd miljoenen mensen wijsgemaakt dat ze in het beste en meest vrije land ter wereld leefden. De ideologie werkte met quasi-religieuze verhalen zoals de Lenin-cultus en sociale rituelen zoals massademonstraties en festivals. Op die manier verving ideologie religie.

2.2 Oorlog in Oekraïne: erfenis van de vermenging van religie en ideologie

Ik moet hier de hele geschiedenis van de religieuze ervaring na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie buiten beschouwing laten. Ik heb dit onderwerp onlangs al meermalen behandeld. Ik zal slechts drie factoren noemen:

(1) In Rusland is nooit een diepe en systematische maatschappij-brede reflectie ontstaan over het Sovjet verleden. Het verleden is onverwerkt gebleven en herschreven voor nieuwe ideologische doeleinden.

(2) In Rusland heeft men zich nooit gedistantieerd van zijn verleden (de USSR) en de institutionele afstammelingen van de 'daders' - de veiligheidsdiensten - zijn nog steeds aan de macht.

(3) Veel van wat er nu gebeurt is het gevolg van het onverwerkte traumatische verleden van de post-Sovjetlanden, en Rusland in het bijzonder.

Sinds de huidige oorlog merken veel wetenschappers en journalisten de continuïteit tussen de Sovjetideologie, de ideologie van het Kremlin en het Moskouse patriarchaat van de Russisch-orthodoxe kerk op. Inzicht verkrijgen in de sociaal-politieke rol van de onverwerkte Sovjeterfenis, inclusief de ideologische onderbouwing ervan, is een uitdagende

²⁵ „Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt.“ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* [1859], in Karl Marx and Friedrich Engels, *Werke*, vol. 13, Berlin 1971, 9.

opdracht voor de toekomst. Het totale failliet van de coherente staats- en kerkideologie in de huidige oorlog (denk aan de opeenvolging van termen als "denazificatie", "demilitarisatie", "desatanisatie") is hoe dan ook een verre echo van de geperfectioneerde Sovjetideologie.

Naar mijn mening ligt de overeenkomst tussen enerzijds de geperfectioneerde Sovjetideologie en anderzijds de huidige mobilisatie- en bewapeningsretoriek van het Kremlin, in de aanpassing van verfijnde ideologische mechanismen uit de Sovjetperiode aan de nieuwe politieke eisen van het Kremlin, met termen als patriottisme, propaganda, mythevorming en substitutie. Deze aanpassing werd versterkt sinds de versterking van het regime van Poetin vanaf de jaren 2000. Deze mechanismen blijven de samenleving doordringen en conditioneren de reacties van het volk op heden en verleden, terwijl ze een 'sacrale' status toekennen aan menselijke constructies zoals natie, staat en kerk. Ideologische instrumenten zijn de nieuwe ideologie in het Rusland van vandaag.

Zowel de staat als de kerk gebruiken religie om de oorlog aan te wakkeren. Religie functioneert als een ideologisch instrument, gezien de top-down beweging die theoloog Cyril Hovorun 'putinisering'²⁶ noemt: het politieke gebruik van de orthodoxe traditie. Waarnemers hebben opgemerkt dat in veel van Kirill's recente preken elke verwijzing naar Jezus Christus ontbrak. Christus wordt vervangen door de sacraliteit van de staat, de strijdkrachten en de kerk.

Er is een gelijkenis tussen deze vervanging van Christus door patriottisme en de vervanging waarmee de Sovjetideologie een productieve kracht werd: door transcendente kenmerken toe te schrijven aan aardse fenomenen zoals de partij en de communistische leiders Lenin en later Stalin. In deze vermenging van theologie en ideologie kan patriarch Kirill vergeving van zonden beloven aan elke Russische soldaat die omkomt in Oekraïne²⁷. Opnieuw kan deze verwaarlozing van de waarde van het menselijk leven gezien worden als een voortzetting van de Sovjetideologie.²⁸

Onder verwijzing naar wat filosoof Charles Taylor het "immanente frame" noemt, het idee dat er niet meer bestaat dan het hier en nu en

²⁶ See e.g. Cyril Hovorun, interview to Mikael Corre, "Orthodox Theology Must be De-Putinized," 11 March 2022, at <https://international.la-croix.com/news/religion/orthodox-theology-must-be-de-putinized- says-leading-church-scholar/15772>.

²⁷ "Patriarch of Moscow: Any Russian Soldier who Dies in the War in Ukraine is Forgiven for his Sins," 26 September 2022, at: <https://orthodoxtimes.com/patriarch-of-moscow-any-russian-soldier-who-dies-in-the-war-in-ukraine-is-forgiven-for-his-sins/>. Accessed 29 September 2022. Voetnoot 23 Oratie.

²⁸ While presenting it as something that gives value to life (like "sacrifice for the Fatherland"), which is substitution.

dat alles bepaald wordt door de wereldse werkelijkheid, "verkopen" kerk en staat in Rusland hun immanente frame nu als een transcendent frame (door zich bijvoorbeeld te beroepen op het hiernamaals).²⁹ Uiteindelijk wordt de religie hierdoor verder geïdeologiseerd en komt daarmee terecht in een vicieuze cirkel. Deze vervanging van het transcendente frame door een immanent frame biedt een bedding voor misinterpretaties van historische feiten en vervorming van theologische concepten als het gaat om vragen rond verantwoordelijkheid en schuld in de huidige oorlog. Op die manier blijft het onverwerkte verleden een oorzaak van oorlog. De mechanismen die het mogelijk maken het transcendente frame om als ideologie te werken zijn verschillend op macro-, meso- en microniveau.³⁰ Het analyseren van hoe deze op elkaar inwerken is een belangrijk onderwerp voor toekomstig onderzoek.

2.3 Verschil religie – ideologie, hoe maken we dat onderscheid?

In de huidige omstandigheden is het niet moeilijk om politieke uitspraken te doen noch om talloze voorbeelden te geven. De vraag die ons hier echter bezighoudt is ingewikkelder namelijk: hoe kunnen we religie onderscheiden van de huidige politieke ideologieën zonder 'religie' opnieuw te framen in niet-religieuze - want uiteindelijk ideologische - termen? Met andere woorden, hoe werk je aan betrouwbare theologie en ook: Waarom is religie geen ideologie?

Het zou een misvatting zijn om het Rusland van vandaag los te zien van vergelijkbare manieren van het ideologiseren van religie door conservatieve groepen over de hele wereld en van het aanwijzen van naties als dragers van "traditionele waarden", van de VS tot Europa en Afghanistan. Kristina Stoeckl werkt deze overeenkomsten overtuigend uit in haar werk. Mijn eigen onderzoek naar de Zwitserse theoloog Karl Barth, die door velen wordt gezien als de kerkvader van de 20e eeuw, draagt bij aan mijn Theologie na de Goelag-project juist door het sterke ideologiekritische aspect ervan.

²⁹ See Taylor, Charles (2007). *A Secular Age*. Cambridge; Massachusetts; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 539-593. Charles Taylor does not use the notion "transcendent frame" as such; see Tolstaya & Bestebeurtje (2021, 469-505).

³⁰ Voor de oorlog waren de mechanismen die het vervangende transcendent kader inzetten om als ideologie te werken verschillend op officieel (macro-), institutioneel (meso-) en maatschappelijk (micro-) niveau. Na het begin van de oorlog, met de volledige symbiose tussen de verhalen van het Kremlin en het Moskouse patriarchaat en de onderdrukking van elke dissidente mening op de institutionele niveaus, lijkt de situatie misleidend monolithisch. De innerlijke dynamiek en machtsverdeling op macro- en mesoniveau en de vraag of en hoe de ideologische trend top-down (hiërarchisch) of bottom-up is, waarbij het microniveau betrokken is, is nu een nog complexere en gecompliceerdere kwestie dan voor de oorlog.

Volgens Barth wordt een christelijke theologie tot ideologie zodra ze haar enige dominante instantie - God - verliest. Religie ontleent haar kritische functie aan God, niet aan natie of cultuur, of welk menselijk begrip of beroep dan ook. Religie loskoppelen van ideologie is daarom heel eenvoudig. Om een Barth-onderzoeker te parafraseren: theologen zouden hun theologie de ideologie moeten laten bepalen in plaats van de politieke ideologie hun theologie"³¹.

3. Imago Dei opnieuw verbeeld: naar een theologie na de goelag, Bucha en daarna.

3.1 Theologie bedrijven "alsof er niets is gebeurd"

Hier is een nog een extra woord over methodologie nodig. Variërend op de uitspraak van Karl Barth willen de meeste hiërarchen en theologen in Rusland eenvoudigweg terugkeren naar de kerkvaders en naar de orthodoxe traditie "alsof er niets gebeurd is" ("als wäre nichts geschehen").³²

Barth schreef na Hitlers machtsovername dat men theologie moest bedrijven "alsof er niets gebeurd was". Barth bedoelde daar vanzelfsprekend mee dat enkel God de theologie kan beschermen tegen de ideologische en politieke instrumentalisering ervan, zoals die het felst werd gehanteerd door Duitse christenen. Het was deze intentie die de inspiratie vormde voor de beroemde Verklaring van Barmen uit 1934, waarin Barth een belangrijk aandeel had en die enkele maanden geleden bekende orthodoxe theologen inspireerde om de ideologie van de "Russische wereld" te veroordelen.

Precies tegen deze intentie in keert de orthodoxe hiërarch terug naar de Traditie alsof er niets is gebeurd. Om opnieuw de terminologie van Charles Taylor te gebruiken: betrouwbare theologie moet erkennen dat ze "onttoverd" is door onze studies. Wij hebben een andere "verbeelding" dan onze voorgangers. We kunnen ons er goed, onze "traditie" of zelfs de Bijbel niet langer zien als een mand met kersen waaruit we naar believen kunnen plukken. Natuurlijk moeten we plukken, maar we moeten heel voorzichtig zijn met hoe we dat doen, methodologisch gesproken. Eigenlijk had ik "theologie bedrijven alsof er niets gebeurd was" kunnen kiezen als titel voor deze lezing.

Mijn stelling is dat er binnen de orthodoxe theologie onderbelichte kersen zijn die juist kunnen helpen om de kritische functie van de

³¹ See Johnson, Keith L. 2020. Barth on Natural Theology. In *Wiley Blackwell Companion to Karl Barth*, eds. Hunsinger, George, Johnson. Hoboken (NJ): Wiley Blackwell, p. 95-108, there p. 96.

³² Barth, Karl. 2013 [1933]. Theologische Existenz heute! In *Vorträge und kleinere Arbeiten 1930-1933* (Karl Barth Gesamtausgabe III/49), eds. Beintker, Michael, Hüttenhoff, Michael, and Zocher, Peter. Zürich: Theologischer Verlag Zürich, p. 280.

theologie te belichten. Ik zal daarom kort ingaan op het orthodoxe specifieke besef van transcendentie en de notie van de eenheid van de schepping met haar verbinding met Christus en imago Dei.

3.2 Bronnen van de Oosters-Orthodoxe theologie

In de orthodoxie onttrekt God zich aan alle menselijke concepten en begrip, -God is geheel transcendent. Tegelijkertijd is God, zoals de liturgie het samenvat, "overal aanwezig, in alle dingen". Het orthodoxe concept van God is niet pantheïstisch, maar panentheïstisch, transcendent-immanent. Als zodanig kan het dus hulpmiddelen bieden om de dichotomie van het "transcendente" en het "immanente" te overwinnen. Dit impliceert enerzijds dat ware kennis van God, van Gods wezen, niet op een intellectuele manier kan worden verworven noch door empirische observaties of ervaring. Anderzijds is Gods aanwezigheid in de wereld immanent. Dit begrip is cruciaal voor de orthodoxe ervaring van de levende God en goddelijke aanwezigheid, en voor de dagelijkse praktijk van het samenwerken met God.

(18 O) In het bijzonder denk ik hier naast Maximus de Belijder, aan Gregorius Palamas. Zij zien deze ongeschapen aanwezigheid van God overal in de schepping als doordringend in elke entiteit, materieel en immaterieel. De orthodoxe theologie, die er consequent naar streeft om deze transcendent-immanente kwaliteit te erkennen, is heel voorzichtig met het formuleren van iets positiefs over de goddelijke aanwezigheid en beperkt zich tot enkele hints. In epistemologische zin is de immanente aanwezigheid volledig 'transcendent'. Er is een diepere verbinding tussen het geheel van de schepping op een zeer fundamenteel, ontologisch niveau en deze immanente verbinding is even transcendent als Barths beroemde formulering van het "gans andere".

Dit specifieke besef van Gods alomtegenwoordige aanwezigheid is het eigenlijke tegengif voor elke verwarring tussen religie en ideologie binnen de orthodoxe theologie zelf, en precies het tegengif dat ontbreekt in het meeste hedendaagse theologische denken in Rusland en (vaak minder bot) in andere post-Sovjetlanden.

Ontologisch is het alleen waarneembaar als existentiële ervaring die de hele persoon opeist. Er is Andersheid in alles en daarom is alles met elkaar verbonden door de Ander (eenheid van schepping). In deze perceptie van de schepping ligt ook een groot potentieel voor bijvoorbeeld ecotheologie. De manier om God te kennen is geen filosofie, maar praktijk. Let wel: dit is geen vorm van natuurlijke theologie, maar een zeer specifieke praktijk van lange ascese. Het is belangrijk om te vermelden dat de beschrijvingen van de terugkeer van het leven na extreme ontmenselijking vaak betrekking hebben op de natuur (zoals

het geluid van stromende rivier of een vogel).³³ De eenheid van de schepping impliceert de "structuren van het zijn" (ontologie). Daarom zijn we teruggekeerd naar het opnieuw verbeelden van het imago Dei. Na de confrontatie met extreme ontmenselijking is er veel voor nodig om te kunnen zeggen: "Zie de mens (Ecce Homo)" of om Karl Barth na te zeggen: "God is God" en om betrouwbaar te zijn. Om een voorbeeld te geven: een van de leidende theologen van de theologie na Auschwitz, Jürgen Moltmann, verklaarde ooit: "Wanneer de gekruisigde Jezus 'het beeld van de onzichtbare God' wordt genoemd, dan betekent dit dat dit God is en dat God zo is."³⁴ Na jaren van het bestuderen van getuigenissen van extreme ontmenselijking, aarzel ik om dit standpunt te onderschrijven. Het lijkt inderdaad een of-of dilemma: of de eenheid van Christus komt in gevaar, of de eenheid van elk menselijk lijden. Ook hier kan de notie van het doordringen van de schepping door het Goddelijke helpen, omdat het een specifieke deelname van mensen aan Christus inhoudt. (Ik vind prachtige theologie in het *Ambiguum* 41 van Maximus de Belijder).

Een uitdrukking van dit holistische wereldbeeld vinden we bij Dostojewski, in de lessen van de ouderling Zosima uit de Gebroeders Karamazov: "(...) alles is als een oceaan, alles stroomt en verbindt; raak het op de ene plaats aan en het weerklinkt aan de andere kant van de wereld."³⁵ Deze houding ligt aan de basis van Zosima's besef dat "ieder van ons schuldig is in alles tegenover iedereen, en ik het meest van al"³⁶ en zijn oproep om concrete daden te verrichten van wat hij "actieve liefde" noemt. Hier komt precies ethiek ("schuldig") uit de "structuren van het zijn" (ontologie).

Dit wereldbeeld van de eenheid van de schepping kan bijdragen aan een heroverweging van de plaats van de mens in de schepping en onze medeplichtigheid aan schuld en lijden. Er is een ontologische basis voor solidariteit in lijden zonder de eigenheid van individueel lijden te bagatelliseren. Met deze notie heeft de orthodoxie een meerwaarde die

³³ In die zin lees ik bijvoorbeeld de opmerking van Sjalamov dat hij in zijn *Kolyma Tales*: "нет ничего, что не было бы преодолением зла, торжеством добра, — если брать вопрос в большом плане, в плане искусства. Если бы я имел иную цель, я бы нашел совсем другой тон, другие краски, при том же самом художественном принципе" [Er is niets dat niet het overwinnen van het kwaad zou zijn, de triomf van het goede, als je het vraagstuk in grote termen bekijkt, in termen van kunst. Als ik een ander doel had gehad, zou ik een heel andere toon hebben gevonden, andere kleuren, met hetzelfde artistieke principe.]

³⁴ Jürgen Moltmann, *The Crucified God: The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology*, London: SCM 1974, 205.

³⁵ Fyodor Dostoevsky. 1992 [1879-1880]. *The Brothers Karamazov*. Trans. Pevear, Richard and Volokhonsky, Larissa. New York: Everyman's Library, p. 271.

³⁶ Dostoevsky. *The Brothers Karamazov*, p. 246.

een contextualisering van persoonlijke en niet alleen van collectieve schuld mogelijk maakt. Dit geeft de orthodoxie een groot potentieel in Rusland, dat schuld en medeplichtigheid systematisch ontkent naast de voortdurende impact van het ontmenselijkende verleden.

Met een theologie vanuit de diepte, de profundis (vgl. Psalm 130) is de orthodoxe theologie in staat om de uitdaging met extreme ontmenselijking aan te gaan. Maar een uitwerking van dit potentieel zou een grondige bespreking moeten inhouden van theologische subdisciplines in de systematische theologie (loci), zoals de leer van God, antropologie, christologie, soteriologie, enzovoort, die gearticuleerd en gerechtvaardigd moet worden in relatie tot andere subdisciplines (loci).

3.3 Naar een theologie na Goelag, Bucha en daarna.

Extreme ontmenselijking doet me mijn eigen theologie heroverwegen. Ten eerste impliceert het dat je elk individueel lijden tegemoet moet treden, samen met de onbegrijpelijkheid ervan, voordat je een theologisch beroep op Christus kunt doen om dit lijden te 'verlossen'. Te snel zinspelen op de verlossing in Christus ondermijnt de betrouwbaarheid van dit antwoord op getuigenissen van extreme ontmenselijking, aangezien dat al snel de verdenking op zich laadt te werken als een happy end in een Hollywoodfilm. Opnieuw herinnert Shalamov ons aan de betrouwbaarheid door te zeggen: "Ik ben een dokhodyaga (crepeergeval JKr) (...) gered (...) door de dokters uit de greep van de dood. Maar ik zie geen enkele zegen in mijn onsterfelijkheid, voor mezelf noch voor de staat. Onze begrippen zijn van schaal veranderd en hebben de grenzen van goed en kwaad overschreden. Het heil kan goed zijn, of niet goed: ik heb deze vraag zelfs nu nog niet voor mezelf beantwoord".³⁷ De theologie moet beginnen bij de verbijstering, omdat elke verwijzing naar het lijden van een ander al een abstractie is. Anders wordt de dood van Christus slechts een substituut voor concreet lijden.

Bovendien, ook al heb ik mezelf gepositioneerd als iemand die agnosticisme geleidelijk aan is gaan waarderen in de dialoog tussen academische theologie en religiestudie³⁸, in bepaalde thematische

³⁷ Varlam Shalamov, "The Glove" ["Перчатка"], in: *Собрание сочинений в шести томах. Очерки преступного мира; Воскрешение лиственницы; Перчатка, или КР-2; Анна Ивановна: Пьеса* [Collected works in six volumes. Essays on the criminal world; The resurrection of the larch; Glove or KS-2; Anna Ivanovna: A play], vol. II, I. Sirotinskaya (ed.), Moscow: Terra-Knizhnyi klub Knigovok 2013, 283-311, there 284.

³⁸ See Katya Tolstaya, Frank Bestebreurtje, 'Furthering the Dialogue Between Religious Studies and Theology. Apophatic Approach as a Heuristic Tool for Methodological Agnosticism', in: *Journal of the American Academy of Religion*, XX 2021, Vol. XX, No. XX, pp. 1-37.

contexten kan ik mezelf niet toestaan agnostisch te zijn. Ik moet een duidelijke keuze maken. De confrontatie met extreem en langdurig lijden dwingt ons tot een radicale keuze in onze Christologie - een of/of. Het is zwemmen of verzuipen, of Jezus Christus is de Godmens die vlees is geworden om door zijn lijden alle lijden te verlossen, of zijn lijden was verschrikkelijk, maar niet zo schokkend of uniek als je het beschouwt als onderdeel van de keten van eindeloos lijden in de menselijke geschiedenis, en niet eens vergelijkbaar met, laten we zeggen, zeventien jaar lijden in de Sovjet-Goelagkampen Kolyma. Daarom vereist betrouwbare Christologie een echte 'geloofssprong', om Søren Kierkegaard te citeren. Ik maak deze sprong. In de komende jaren hoop ik te werken aan het verder brengen van de Christelijke theologie, om haar te helpen de uitdaging van extreme ontmenselijking te weerstaan en er recht aan te doen.

Om het nog eens te herhalen: Ik begon met verbijstering over extreme ontmenselijking, die leidde tot het verlies van de mens als beeld van God. Interdisciplinair academisch onderzoek naar het proces van ontmenselijking en de terugkeer van de menselijke vermogens kan een waar *novum* worden in ons begrip van de menselijke natuur en onze gelijkenis met God. Het project van de Sovjetmens was een ideologisch project dat uiteindelijk ontmenselijkend was. Het was geworteld in de vermenging van religie en ideologie, die nog steeds aan het werk is in de huidige oorlog in Oekraïne. En hoewel theologische reflectie niet gericht is op een naïeve terugkeer naar de oude bronnen alsof er niets gebeurd is, vond ik het antwoord in het gebod van de theologie om zich te concentreren op God en pas van daaruit deel te nemen aan het politieke leven. In het Oosters-orthodoxe pantheïstische concept van God vinden we:

- een meerwaarde om het gevaar van een dergelijke vermenging te overwinnen
- een diepere verbinding van alles met alles
- behoedzaamheid, voorzichtigheid, kenosis en eerbied in onze theologie en
- eerste een pauze nemen, voordat je het lijden van de andere mens gaat duiden.

Dit zijn enkele stappen in de richting van academische theologie, die we vandaag de dag dringend nodig hebben. Het is de hoogste tijd om betrouwbare theologie te DOEN na Goelag, Bucha en daarna.ⁱ

i Om een richting aan te geven: Een betrouwbare Theologie na Goelag, Bucha en daarna als een interdisciplinair en interreligieus samenwerkingsverband van geëngageerde wetenschappers die hun expertise inbrengen in een gericht systematisch onderzoeks- en valorisatieprogramma:

1. Stelt de norm voor reflectie op het hoogste academische niveau, d.w.z. opereert over confessionele, politieke, disciplinaire of andere grenzen heen door:

- a) Het heroverwegen van 'ultieme', dat wil zeggen de moeilijkste, vragen: theologische (Gods bestaan en religieuze ervaring na radicaal kwaad, Christologie, extreme ontmenselijking) en maatschappelijke (slachtoffer-dader-omstander, schuld), evenals hedendaagse kwesties zoals de houding van de kerk ten opzichte van mensenrechten en huidige oorlogen.
- b) Leren van andere theologieën-na-gruweldaden, overgangsrecht-modellen en posttraumastudies.
- c) Het ontwikkelen van een "hermeneutiek van de inzet": gedragscode in de post-Sovjet academische context (cf. Academische integriteits-codes en gedragscodes van westerse universiteiten).

2. Ontwikkelt theorie en bouwt aan nieuwe reflexieve methodologische inzichten.

3. Brengt de maatschappelijke, academische en theologische voorwaarden in kaart voor het ontwikkelen van een theologie na Goelag, Bucha en daarna.

4. Brengt inzichten uit de academische theologie binnen in debatten die gedomineerd worden door de politieke, sociologische en historische wetenschappen.

5. Valoriseert academische bevindingen door middel van een programma dat geïnformeerd is door en gegrond is in het veld:

- a) Door de voorwaarden voor een levensvatbaar ThaG-model te verkennen via sociologisch, historisch, etnografisch en methodologisch onderzoek naar 'geleefde religie',
- b) In nauwe samenwerking met een breed scala aan belanghebbenden, en
- c) door de onderbelichte meerwaarde van verschillende theologieën en denkers te ontginnen.

VERTALING: JAN KROESEN.

KATJA TOLSTAJA'S ORATIE

..., EN HAAR GEHOOR

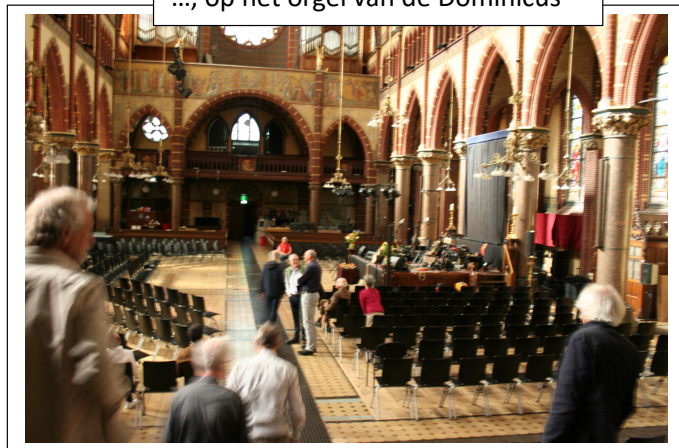
Pauze – Orgelconcert door.....

..., Nico Brouwer

..., op het orgel van de Dominicus

HET CONFLICT TUSSEN OOST EN WEST LIBERALISERING ZONDER CIVIL SOCIETY –

De jaren 90 in Rusland

Gedurende de jaren 90 onder Jeltsin heerste in Rusland een soort

OTTO KROESEN

“Wild Oost” economie. Door Russische regeringsfunctionarissen en westerse adviseurs werd een schoktherapie van liberalisering aangehangen als recept voor de disfunctionele economie. Dat ging zover dat iedere rus 10.000 roebel van de overheid ontving om daarmee een investering te doen in een bedrijf. Zo zou iedereen wennen aan privaat initiatief en rendement en ondernemerschap. De meeste mensen wisten daar niet direct raad mee en zo kwamen er

veel fondsen tot leven waarin de mensen die 10.000 roebel konden beleggen. De mensen die dat deden hebben daar niets van terug gezien. Goed functionerende fabrieken werden voor een klein bedrag verkocht aan bevriende politici of KGB agenten. Veilingen van bedrijven werden vaak georganiseerd in een uithoek van het land, zodat slechts een enkeling daar kon komen, om zo elkaar een voordeeltje toe te spelen. Alles ging mis. De bevolking leed bittere armoede en politici en hogerop in de hiërarchie stonden elkaar naar het leven: 50.000 politieke moorden telt het Rusland van die tijd.

Wat ging er mis? Er was/is in Rusland geen wederzijds vertrouwen, zodat liegen en bedriegen gebruikelijk was, en er was/is geen goed functionerende en controlerende overheid die dit kon afstraffen en rechtzetten: Een gebrek dus aan functionerende instituties en een gebrek aan vertrouwen en samenwerking. Het was Poetin die hierin orde heeft weten te brengen en dat geeft hem nog steeds een groot vertrouwen bij een groot deel van de bevolking. Men heeft gemerkt: westerse oplossingen werken in Rusland niet.

Wat is een Civil society?

Maar nogmaals: wat ging er mis? Er was geen Civil society. Ook in andere landen die zich losmaakten van het communistische machtsblok werd die shocktherapie toegepast en daar werkte het wel, Polen bijvoorbeeld. Het verschil: Polen en ook andere landen in Oost-Europa hadden een langere geschiedenis met de ontwikkeling van een Civil society en controlerende instituties. Bij controlerende instituties denken we natuurlijk dadelijk aan de beroemde trias politica, de scheiding der machten, recht, uitvoerende macht, parlement. En dus aan een rechtsstaat. Maar wat is een Civil society? Ik val weliswaar op een

Engels woord terug, maar ik zou ook kunnen spreken van burgerlijke samenleving of civiliteit. Wederzijds vertrouwen moet je opbouwen en dat is een moeizaam proces. De eerste stap daarin, in Europa, is ongetwijfeld de opkomst van de christelijke kerk die in de Romeinse wereld het volk organiseerde van onderop in wederzijds vertrouwen en hulpbetoon. Constantijn de Grote kon op een gegeven moment niet regeren zonder de kerk, want niemand was meer loyaal aan het Rijk – iedereen zat in de kerk. Vervolgens moet ik noemen: de kloosterorden die eveneens de familielijnen en de stamstructuren en loyaliteit een doorbraken. Nog meer werd dat gedaan door de gilden en de steden in de middeleeuwen: je moest een eed op de wetten afleggen en vanaf nu beschouwde je elkaar in de stad als broeders en zusters. Hoe sterk het stamgevoel in die tijd nog was kun je afmeten aan het feit dat missen voor de doden moesten compenseren dat je eigenlijk gebroken had met je familie en de stam. Nu kon opa die nog heiden was alsnog de hemel in geprezen worden. Hij was immers geen slecht mens.

Het neoliberalisme teert op communale verantwoordelijkheid

Wij kunnen zo verder gaan met de Reformatie en het Engelse parlementarisme en de vele stichtingen en verenigingen en vakbonden die daarop volgen, allemaal bijdragen aan een civiele maatschappij. De overheid moet wel controleren en reguleren, maar is zelf slechts één van de maatschappelijke machten, en wordt op zijn beurt in te grote machtsuitoefening beperkt door de civiele samenleving. De overheid is niet meer allesbepalend, maar moet zich in een voortdurende dialoog met de samenleving begeven om verder te komen.

Welnu, het neoliberalisme stelt: ieder voor zich en een onzichtbare hand (niet God maar de markt) voor ons allen! Sedert zo'n 40 jaar is dat de dominante economische benadering in het Westen. Ieder voor zich, ja, maar wat daarbij vergeten wordt, is dat dit "ieder voor zich" alleen maar kan werken als je al een basisvertrouwen in elkaar hebt en als onafhankelijke instituties dat vertrouwen ook reguleren en in stand helpen houden. Zo houd je elkaar bij de les. Dat wordt vergeten juist omdat het zo vanzelfsprekend geworden is. In onze tijd lopen we tegen de grenzen daarvan op: alles is onderhevig aan regels en de mensen hebben geen mogelijkheid en ook niets meer in huis (!) om eigen afwegingen te maken.

Volgens sommige vertegenwoordigers van de institutionele economie is het voldoende als je alleen maar de instituties hebt. Dan bloeien vanzelf de menselijke capaciteiten en vrijheden op. Dat geloof ik nu weer niet. De oorsprong van een nieuwe maatschappelijke orde is steeds een nieuwe inspiratie en de overtuiging dat het beter moet; Rosenstock-Huessy zou zeggen: het begint met een nieuwe imperatief

die gevoeld wordt. Dus het begint met een hoger moreel leven en vervolgens kan dat geïnstitutionaliseerd worden. Zo is bijvoorbeeld het systeem van vaste prijzen ontstaan in de puriteinse gemeenten in Engeland en Amerika. Je moet elkaar wel vertrouwen, anders kun je dat niet institutionaliseren. Nieuwe waarden en zijnswijzen zijn eerst. Instituties volgen.

Ik vind het belangrijk om hierop te wijzen, omdat het met het neoliberalisme niet alleen mis gaat in Rusland, maar ook in Afrika en op veel andere plaatsen op de wereld. Verticale netwerken, patrimoniale afhankelijkheidsrelaties, wantrouwen en de neiging achter een sterke man aan te lopen in de hoop dat dat loont (persoonlijk voordeel), dat vindt overal in de wereld plaats. Samenwerking van onderaf zoals in een civiele maatschappij is nog te ongewoon en te nieuw.

Het Westen als uitzondering

Sterker nog, in de wereldgeschiedenis is de bovengenoemde westerse ontwikkeling de grote uitzondering. Overal elders waren er stammen of familieverbanden verticaal naast elkaar met daar bovenop een horizontale laag van ambtenaren en legerofficieren en aan de top een koning of keizer (Gellner). Hoe komt dat?

Eigenlijk heb ik dat al gezegd: de kerk heeft deze verandering teweeggebracht. De kloosters hebben de dorpelingen rond de kasteelheren bij elkaar gebracht en de leiding genomen over de landbouw. Dit hebben Rusland en het Westen nog als gemeenschappelijke fase. Het heet het manoriale systeem: herendiensten van de dorpelingen, horigen, grootgrondbezitters met kastelen, en monniken, voornamelijk voortkomend uit de laag van grootgrondbezitters, maar die zich toch wijden aan de verheffing van het volk, natuurlijk vermengd met veel eigenbelang, maar toch: hier werkten reeds verschillende families samen.

In het Westen is sedert de investituurstrijd de kerk zelf, vanuit Rome georganiseerd nu, zich met de aardse machtsverhoudingen gaan bemoeien. Vooral de bedelorden zorgden voor het vertrouwen en de samenwerking van onderop, en de paus en later de grote concilies zorgden voor controlerende en regulerende instituties.

Rosenstock-Huessy heeft een paar dikke boeken gewijd aan de opkomst van het westerse of Europese menstype. Telkens heeft een andere maatschappelijke groepering, telkens in een ander land in Europa, revolutie gemaakt en de instituties verder ontwikkeld, maar ook nieuwe menselijke karaktereigenschappen ontwikkeld die samenwerking mogelijk maken: teamspirit in Engeland bijvoorbeeld, gewetensvol

handelen in Duitsland, creativiteit en publieke opinie in Frankrijk. Die hebben elkaar vervolgens ook beïnvloed en beïrfd. Deze eindeloze pluriformiteit hoort erbij, en toch wordt in eindeloos delibereren toch ook een koers uitgezet. Het is een wisselwerking tussen pluriformiteit en eenheid.

Het is niet dat andere volken deze civiele maatschappij helemaal niet kennen, maar het zijn wel deze westerse instituties en de bijbehorende eigenschappen die sedert ongeveer 200 jaar de wereld overgaan, waar dit (grotendeels) van is afgekeken. Het is erfgoed van de kerk. Dat gaat overal met horten en stoten, stappen vooruit en weer achteruit.

Oost en West, geloof en liefde

Wat heeft dit nu met theologie en het grote schisma te maken? De westerse kerk heeft in een gewaagde stap voorwaarts zich de herordening van de maatschappij tot taak gesteld. Het vergt *geloof* om te breken met een voorgegeven orde en zelf regels op te stellen voor de politieke ruimte, natuurlijk geïnspireerd op de heilsgeschiedenis, maar toch. Het canonieke recht was het middel in de middeleeuwen (bijvoorbeeld de zeven sacramenten), in de moderne tijd kwam daarbij een filosofische regelethiek en staatsfilosofie (utilisme of het rationalisme van Kant, enz.), onder de controle van de liberale staat. Het is eigenlijk ook een ketterij om dat alles zo te doen. Het is een ketterij want je laat niet Gods Geest werken, maar je stelt daarvoor in de plaats het *ex opera operato*, de automatische werking, van de sacramenten, en allerlei anonieme regelgeving die voortgekomen is uit mensenhanden, oftewel een soort geestelijke techniek. Dat het *filioque* in de apostolische geloofsbelijdenis is opgenomen (oorzaak van het schisma), is zo gezien niet een toevallige ontsporing (begonnen met de theologen van Karel de Grote die zich wilden afzetten tegen het Oosten), maar staat symbool voor deze in die tijd gekozen nieuwe weg. Als immers de Geest ook uitgaat van de Zoon en bovendien beheert de kerk de sacramenten waardoor mensen deel krijgen aan de Zoon en de Geest, dan worden de Kerk en de Zoon (oneerbiedig gezegd) twee handen op één buik, in het beheer van mensen – en de Schepper en de Geest verdwijnen naar de marge.

Ook de huidige mentaliteit en wetgeving van het Westen, hoe ongelovig ze denkt te zijn, is is nog erfgenaam van deze regeltechniek: wij regeren met rule of law, en daar heb je eenduidige regels voor nodig waaraan iedereen onderworpen is, zonder aanzien des persoons. Het neoliberalisme gaat daarin het verst: voor alles is een regeling en een mensenleven voltrekt zich alleen maar of volgens de regels (protocollen in onze tijd) of in vrijheid, maar vrijheid wil nu zeggen: willekeur. Dat het liberalisme in het Westen enigszins functioneert is alleen maar

dankzij de onderlaag van nog steeds functionerende, zij het geleidelijk minder wordende, samenwerking en vertrouwen.

Dit is de reden dat met name Ehrenberg, maar ook Rosenstock-Huussy de kerkelijke traditie van het Oosten zo belangrijk wordt: de Russische kerk heeft nooit de geloofsmoed gehad om een nieuwe orde in te stellen, en is gehoorzaam aan de tsaar gebleven. Maar in de kloosters en onder de heilige mannen (en vrouwen, de Russische moeders) is het altijd de liefde die de ander te hulp komt en die altijd weer grenzen overschrijdt. Spontane ongeregelde liefde, zoals het evangelie die verkondigt. Elke liefdesdaad is een wonder. In de Russische kloosters werd en wordt nog de broederschap geoefend van mensen die gratis oneindig voor elkaar instaan. Het is met name Dostojevski geweest die, weliswaar (en juist) in de confrontatie met het Westen, de spiritualiteit van de kloosters in de samenleving heeft binnengebracht. Hij zag dat als weg voorwaarts voor Rusland, maar ook voor het Westen. God heeft gehavende en lelijke en misdadige mensen lief, en nu moeten wij ook. Raskolnikow in Schuld en Boete begaat een moord uit utilistische overwegingen (wat is het grootste nut? – Hij vermoordt een oude vrouw om van haar geld zijn studie te betalen) maar vind in zijn gewetensnood alleen zelf een uitweg omdat Sonja hem haar gratuite liefde geeft, als hij naar het strafkamp gaat.

Rosenstock-Huussy en Ehrenberg en anderen hebben in het verstaan van de mens als antwoordende persoon tegen het heersende rationalisme van het Westen deze liefde en anarchische verantwoordelijkheid (Levinas: niet aan regels onderhevige verantwoordelijkheid, maar altijd nieuw) eveneens willen binnenbrengen in de westerse maatschappij. Daarmee gaan zij in tegen de instrumentalisering van de mens en tegen het korte tijdspectief waarmee mensen leven als zij zich beleven als een radertje in een systeem, als zij zich niet meer zien als antwoord op een vorige generatie en als woord voor een volgende generatie. Zij vonden in die Russische filosofie van Florenski en Berdjajew en anderen bondgenoten.

Kunnen Oost en West tot elkaar komen?

In schema:

Het Westen: geloof, in een nieuwe maatschappelijke orde, en regels, maar gebrek aan liefde die de persoon aanziet.

Het Oosten: liefde die regels doorbreekt, maar gebrek aan geloof inzake de verandering van instituties.

Ehrenberg heeft in zijn boek *Östliches Christentum* naar voren gebracht dat West en Oost elkaar moeten beërven. Het oosten heeft de westerse instituties en een civiele samenleving nodig zoals Rosenstock-Huussy

die schildert in zijn revolutieboeken. Het Westen heeft liefde en verantwoordelijkheid nodig, die niet volgens de regels leeft alleen, en die niet van mensen morele dwergen maakt die machinaal (of volgens protocols) opereren, maar mensen die verantwoordelijk en professioneel kunnen handelen en ook de capaciteiten en eigenschappen in huis hebben om dat te doen.

Eigenlijk is dit een veranderingsproces dat reeds gaande is, zelfs in en ondanks de oorlog, misschien door de oorlog. Westerse consumenten worden opgescheept met een grotere verantwoordelijkheid: er is oorlog naast de deur! Het kan ons raken! Waar leven wij voor!? Het spel van gehoorzamen aan regels en vrijwilligheid van consumenten is uit. Wij moeten de waarden en verworvenheden die de kracht uitmaken van de civiele samenleving opnieuw inoefenen. Ook de misstanden in eigen samenleving nopen daartoe.

Het Oosten, Rusland nu, stelt een harde staat tegenover een ongeregeld leven, en staat geen civiele samenleving toe van initiatief en verantwoordelijkheid. Het grijpt terug op straffe controle van bovenaf. Maar met de moderne technische middelen wordt deze dominante overheid tot een monster dat zijn eigen bevolking verteert. Als wij ook de Oekraïne als een deel van Rusland beschouwen, wat sommigen doen, met name de zogenaamde Putin-Versteher, dan moeten wij toch vaststellen dat het dat deel van Rusland is dat niet langer wil leven onder deze Russische knoet. Juist de modernisering van de centrale macht dwingt de bevolking ertoe, dringt dat aan de samenleving op, dat een civiele samenleving hieraan tegenweer moet bieden. Toen er alleen maar boeren waren en de tsaar alleen maar nodig was tegen buitenlandse vijanden konden we nog spreken van een zeker evenwicht, voor het ingrijpen van Peter de Grote. Door techniek en schaalvergroting gaat die oplossing van leven naast elkaar niet meer op.

Volgens Rosenstock-Huessy zijn Oost en West beiden tekortgeschoten: het Oosten toont te weinig geloof en het Westen te weinig liefde. Zal de oorlog die gaande is ons leren wat wij niet onder ogen willen zien? Kunnen wij slachtoffers voorkomen door de diepere achtergrond van dit conflict onder ogen te zien en daarnaar te handelen?

Nogmaals een kleine pauze

MET GIRARD VOOR DE HOOGNODIGE TRIALOOG

1. Tezamen tegen de dreigende trauma's

De trauma's van totale ontmenselijking die Tolstaja beschrijft, laten

WIEL EGGEN

niet alleen elk woord over heil vals klinken, maar doen ons ook beseffen dat religie zelf niet vrijuit gaat. Nu opnieuw gevechten met religieuze bijklank duizenden doden maken, bedenken we hoe Girard 50 jaar geleden doorbrak met zijn boek over de band tussen geweld en het sacrale. Maar bij het eeuwfeest van zijn geboorte in 2023 is onze vraag toch vooral waarom hij zich tot de profetisch-evangelische traditie heeft bekend en de elkaar bestrijdende stromingen die daaruit zijn voortgekomen uitdaagt tot

een bezinning op hun gezamenlijke inzet om de dreigende totalitaire barbarij te voorkomen. De vraag is dus hoe zijn visie een basis kan en moet zijn voor een dialoog tussen het westers en oosters Christendom en de Islam die uit dezelfde traditie voortkomen en nu gevraagd worden zonder verdere rivaliteit samen een dreigend onheil te bestrijden. Welke weg wijst hij daarvoor?

Hoewel Girard naar zijn geboortedag op Kerstdag 1923 René Noël genoemd is, voedde zijn vader, als kritisch archivaris van het pauselijk paleis van Avignon, hem atheïstisch op met afkeer van elk bestel dat het mensengeluk onderwerpt aan transcendent gezag. Het principe van de Franse laïciteit stond daarbij centraal. De oorlogsretoriek waarbij elke natie dezelfde Almachtige als eigen beschermheer aanroept, en het kolonialisme met zijn wereldwijde onrecht, hadden rondom hem de Bijbelse religie zó nauw met ontmenselijking verbonden dat atheïsme de enig redelijke optie leek; maar ook toen al had hij vragen bij de argumenten van het Parijse milieu en liet hem de katholieke spiritualiteit van zijn moeder niet onberoerd. Omgang met avant-garde kunst en de leeropdracht in de USA brachten hem tot zijn mimetische theorie en tot een religieus inzicht dat leidde tot wat ik met Richard Kearney een anatheïsch geloof zal noemen, waarin met respect voor ieders bezwaren een 'an-atheïstische', kritische ruimte kan ontstaan voor de elkaar bestrijdende geloven, om over de onderlinge vetes heen de fundamentele opdracht te zien die thans op hun profetische traditie afkomt.

Het religieus gedreven geweld waarmee Islamisten tegen het eind van Girards leven, later gevolgd door de aanhangers van Russisch-Orthodox

en Sovjet-denken, ten strijde trokken tegen de westerse wereldhegemonie, waarin ze een ontspoorde Bijbeltraditie vermoedden, zag René in eerste instantie als een terugval in archaisch geloof. Maar uitgaande van zijn eigen theorie willen wij er toch ook een profetisch protest in zien dat vruchtbaar gemaakt kan worden. Daarvoor eerst enkele woorden over zijn gedachtengoed. Nadat hij via studie van de grote romanliteratuur ontdekt had, wat Aristoteles al had opgemerkt, namelijk dat de mens in al zijn verlangen en handelen zo door rivaliteit en imitatie van anderen gedreven wordt, dat er ooit een basismechanisme moest ontstaan om totale ontsparing daarvan te voorkomen. In zijn boek van 1972 over religie en geweld toont hij hoe culturele regels het fundament voor die sociale orde vormen en daarbij verbonden zijn door sacrale offerriten. Dit is dus een gecontroleerd 'klein' geweld dat een algehele crisis moet beteugelen; maar daarmee ook intern instabiel is. De profetentraditie van Israël en in hoogste mate Christus' evangelie bekritisieren dit sacrale stelsel in de kern door te beweren dat de transcendente Bron van alle zijn anders denkt en geen offers, maar juist rechtvaardigheid wil. Na de val van Jeruzalem heeft deze evangelische visie zich in een drietal hoofdstromingen doorontwikkeld. Van die drie is het westers Christendom tot een wereldhegemonie gekomen, die de gerechtigheid een omstreden invulling heeft gegeven.

In religieus gedreven protest hiertegen citeren zowel de Moslimactivisten als de Russisch Orthodoxen de westerse zelfkritiek die, zoals bij Nietzsche, het geloof verwijt mensen tot slaaf te maken, en zelfs als model te dienen voor uitwassen zoals het fascisme. Zij bekritisieren met name het zelfzuchtig individualisme, dat zou wortelen in de neoplatonische metafysiek van Augustinus. Al is Girard zeker gevoelig voor deze kritiek op het westers geloofsgoed, toch denkt hij met gerichte studies in de Bijbelliteratuur een tegenwicht te vinden tegen de wereldpolitieke situatie, waar ook hij de dreiging ziet toenemen van dehumanisering en een traumatische versplintering van alle perspectief. Terwijl de Moslim-strijders en Kremlin-ideologen het Westen een ontaard Christendom verwijten, lijkt er een nieuw imperialisme te groeien dat vanwege de wereldwijde uitdagingen tot een totalitaire strijd om hegemonie leidt. Immers de klimaatcrisis en energietransitie vereisen ingrepen die zo'n radicale verschuiving vergen dat totalitaire stelsels met een centrale greep op 's werelds grondstoffen en handelsstromen een voorsprong hebben. China is met medestanders op weg, in een totalitaire stijl, die positie te veroveren, waarbij men dehumanisering niet schuwt. Met het oog op die traumatische dreiging worden de strijdende partijen met Bijbels-profetische basis uitgedaagd nu een gezamenlijk front te vormen in een preventieve dialoog. Ik wil aangeven hoe Girard langs antropologische weg hiervoor een plausibele

basis heeft uitgewerkt, die we eerst in zijn wijder verband willen bekijken.

2. Het vermaledijde individualisme

Zoals veel Moslims hekelt ook de Oosterse-Orthodoxie de westerse hegemonie om haar onderliggend individualistisch denkpatroon dat volgens hen theologisch-filosofische wortels heeft bij Augustinus. Girards antwoord hierop moeten we eerst in zijn breder sociaal-cultureel kader plaatsen. Want deze drie geloofslijnen die uit de profetisch-evangelische erfenis zijn ontstaan delen gezamenlijk de erfenis van wat de versmelting van Jeruzalem en Athene is genoemd. Deze twee staan daarbij symbool voor twee wijdere cultuurclusters. De Semieten van Jeruzalem zijn deel van een Afro-Aziatisch cultuur- en taalgeheel, dat al eeuwen voor onze jaartelling vermengd is geraakt met Indo-Europese (IE) tradities. We denken dan aan Israëls ballingschap in Babylon, maar ook aan het Hellenisme van na Alexander. Mede door Paulus' missionaire activiteit is dit laatste gaan overheersen. De invloed van die twee cultuurclusters op het dagelijks leven, en dus op de theologie moeten we kort bespreken.

Het Indo-Europees (IE) bestel wordt gekenmerkt door een driedelige opbouw: drie standen, kasten, politieke machten, geloften, theologale deugden, tricolor, syllogisme, etc. De drie maatschappelijke standen van geestelijkheid (*brahman*), strijders (*kshatria*) en werklieden-handelaren (*vaisjna*) tonen ons in de epische literatuur (zie de Baghavad Gita, de Graal-legende, etc.) de tweede stand als de helden en de symbolische belichaming van het ik. Taalkundig past daarbij het schema van de drie tijden, met de presens in de centrale positie tegenover verleden en toekomst. Die drie tijden bepalen een levensgevoel waarin de presens de taak bevat die het (strijdvaardige) ik hier en nu te vervullen heeft. Zoals in de Indiase tradities krijgt het ik daarbij te horen dat de materiële inzet van de derde stand ijdel (*maya*) is en schadelijk *karma* brengt als de geest niet op de transcendentie en op het toekomstig oordeel gericht is. De drang om zich aards te verwezenlijken moet dus door geestelijke ascese ingetoomd worden. Deze dualistische boodschap klinkt ook door in het Griekse denken van Plato; en Israël heeft het al gehoord tijdens de ballingschap in het Babylon dat onder invloed stond van Zarathustra, met diens visie op de eeuwige strijd tussen de krachten van donker en licht.

Die boodschap vermengt zich dan met de Semitische basis die deel is van het Afro-Aziatisch cluster, ontstaan in de toen nog vruchtbare Oost-Sahara en Zuid-Ethiopië; met zijn hoogste bloei in Egypte. Taalkundig kenmerkt die traditie zich door tegenover de drie (IE)-tijden twee modi te plaatsen: de onvoltooide en voltooide modus. Dus geen *presens*, maar een onvoltooid nu, dat open staat naar de toekomst. Het is duidelijk dat dit gemakkelijk eschatologische kanten kan krijgen en zich dan kan

vermengen met de genoemde ascetische (IE)-lijn. Israëls profeten smeden dit geheel samen tot een apocalyptische boodschap met twee accenten. Naast de belofte van toekomstig heil is er de dreiging van de dag des oordeels en zijn catastrofale straffen. Dit tekent de geestelijke strijd van het individu in het spanningsveld tussen het aardse en het transcendente.

Ook Jezus' heilsboodschap heeft door die vermenging van tradities dit dubbel karakter gekregen; en na de breuk met de Joodse inbedding heeft dit tot felle christologische debatten geleid. Mohammed zal dan, ondanks zijn vriendschap met christelijke monniken, ervan overtuigd raken dat enkel het meest strikte monotheïsme zijn volk vrede en heil kan brengen. Elke lezing van Mohammeds Koran toont de intieme band met Jezus boodschap; maar met voorbijgaan aan de debatten over Jezus zelf formuleert hij de profetische kernboodschap zuiver als geloof in Gods vredeswoord en sociale harmonie. (Het recente debat of Mohammed een historische persoon was laten we hier terzijde, omdat het geen verschil maakt voor het onderhavige argument.)

Intussen waren de kerken sociologisch verder uit elkaar gedreven, doordat in het voormalig Oost-Romeinse gebied de wereldlijke macht de greep behield op het kerkleven, terwijl in het Westen de chaotische volksverhuizingen de macht deden ineensorten en de kerk tot de enig stabiele factor maakte. Die ging nu helpen bij de opbouw van een civiele samenleving, waarbij het individu, vooral na 1000 AD, steeds meer nadruk ging krijgen. Daarbij leidde het samengaan van Griekse filosofie en de erfenis van Israëls monotheïsme in het Westen tot metafysische speculaties die afweken van het denken in de Islam en de Orthodoxie. Zij waren vaak erg levensvreemd en leidden volgens interne, maar ook externe kritieken tot een type individualisme waarin men zelfs de bron van het fascisme of de ecologische crisis heeft ontwaard.

Waar Rosenstock-Huussy het verschil tussen Oost en West met goede redenen terugvoert op de scheiding van politiek en religie, die hij de Pauselijke Revolutie noemt, wordt in de Orthodoxie veelal naar Augustinus gewezen als bron van het verschil en van de betreurde westerse uitwassen. Ook dat moeten we serieus nemen, al lijkt het een verder gesprek te blokkeren met Girard die deze kerkvader immers zeer waardeert. Ik wil de gangbare leeswijze hiervan kort bespreken om dit misverstand op te helderen met het oog op de gewenste dialoog tussen deze drie geloofsrichtingen rond Girards lezing van het evangelisch gedachtengoed om gezamenlijk weerstand te kunnen bieden aan de dictatoriale politiek en traumatische ontmenselijking die zich dreigt te verspreiden.

3. Gods rivalen en de offermystiek

Girard verschilt sterk van de gangbare visie op Augustinus als uitgesproken leerling van Plato, die het aardse een afschaduwung van

het Absolute beschouwt en een gerichtheid op dat transcendente bepleit. Plato geldt daarbij als voorbeeld van de axiale tijd van vijf-zes eeuwen voor onze jaartelling, toen deze gespleten visie van het bestaan alom opkwam. Bij Augustinus zou dat dan later uitgegroeid zijn tot een funest individualisme, waarin aards en geestelijk gewin curieus verstrengeld zijn in zijn spirituele overwegingen die God tegelijk immanent en transcendent maakt. Zonder zich in dit filosofisch debat te mengen, wijst Girard op een beslissend aspect van bekering in Augustinus' leven.

Girard prijst Augustinus en diens bekering vanwege het inzicht in het mimetische probleem. Als gevierd redenaar die glorieerde in anderen overtroeven, ook in seksuele zaken, was Augustinus dankzij de ontdekking van Jezus' leer het rivaliseren gaan doorzien als mimetische zondigheid. Eerst bewonderde hij vooral de 'wijsheid' van de Logos in Johannes' evangelie, maar als bisschop werd hij gedwongen door Pelagius' nadruk op ieders eigen inspanning om uit te leggen dat de radicale omslag Gods genade behoeft en niet zelf bewerkt kan worden. Hij zag zichzelf nu als Paulus, bekeerd dankzij de genade van een ontmoeting met de verrezen Heer, die door zijn dood en verrijzenis alles had veranderd. Met inbegrip van zijn Platoons denkpatroon zag Augustinus nu Paulus' leven als model, en hij bevorderde aldus in de westerse kerk diens visie, met de centrale rol van de kruisdood, die ging gelden als een door God gewild offer.

Augustinus heeft die Paulinische visie bevorderd door het kruisoffer te presenteren als tegenhanger van de zondeval in Eden (zie Gen 3), inclusief de seksuele lezing daarvan. De sacramentele liturgie, die sociale orde bracht in het chaotische leven na de val van het Romeinse Rijk, werd nu vooral in dit licht verstaan als de (erf)zondevergeving. Het centrum ervan was de Eucharistie, die Jezus' kruisdood direct verbindt met de zondenvergeving, en dit dus in de juridische sfeer trekt. Maar daardoor kwam wel de verhouding met God-de-Vader onder druk te staan. Want, was Hij niet de Rechter die de dood van zijn Zoon had geëist? En waarschuwde Paulus niet dat onwaardig ter tafel naderen fataal kon zijn? Allengs werd die spanning met de strenge Vader het hoofdthema van de kerkelijke bemiddeling. Een Prometheus-verzet ging het leven doordringen, op alle niveaus. Naast intense angst voor het oordeel groeide er onderhuids een wrevel tegen de God die de wereld wetten oplegde en haar berechtte. Wat de satanische slang in Genesis 3 had gesuggereerd werd aldus realiteit: de mens werd Gods rivaal. En het kruisoffer moest via de sacramentele bediening dienen ter verzoening hiervan.

Hoewel de Reformatie sterk de macht zal inperken die de clerus uit de bediening van die verzoening betrok, blijft dit grondmodel van rivaliteit van kracht. En Galilei zet dan de toon niet alleen voor het sociaal-politieke, maar vooral ook voor het technisch-wetenschappelijke kader,

door zijn pleidooi om met empirisch onderzoek de grens te testen van Gods wetten die obstakels zijn voor het autonome individu. De westerse wereldhegemonie is grotendeels hieruit voortgekomen, en zij roept mede vanwege die 'ongelovige invalshoek' in andere religieuze kringen verzet op. Maar of en hoeverre de Augustijns-Paulinisch leeswijze van het evangelie en zijn offerthematiek daarmee verbonden moet worden is nog een fundamentele vraag. Girard lijkt, dunkt mij, een plausibel alternatief te bieden.

4. Het heilbrengend gebod Gods

De Islam bestrijdt het westers individualisme in zoverre het scharniert op de kruistheologie, waarin Jezus' verzoenende dood centraal staat, omdat daarmee Gods barmhartigheid verdoezeld wordt. En zo hekelt de Orthodoxe theologie de westerse veronachtzaming van de interpersoonlijke relaties als beeld van Gods eeuwige heilsorde. Girards mimetische visie op de evangelisch-profetische traditie biedt een leeswijze die hen daarin gelijk geeft, en het toch met de westerse traditie verbindt. Want nadat hij de conflictueuze rol van 's mensen mimetische rivaliteit ontleed heeft en getoond heeft hoe de religieus-culturele stelsels dit gevaar zoeken te beteugelen, verklaart Girard dat deze stelsels in feite wortelen in het transcendente oerbevel om rivaliteit niet met moord te beslechten. Israëls profeten geven dit steeds helderder weer als een woord Gods dat protesteert tegen al wat mensen vermorzelt, kleineert, of tot zondebok maakt. Van daaruit gezien is het dus totaal ondenkbaar dat God Jezus' (kruis)dood zou eisen als genoegdoening voor andermans zonden.

Maar als ons nog steeds Kaïfas' woord logisch toeklinkt dat beter één kan sterven dan het hele volk (Jo 11: 50), stelt zich de vraag wat Jezus bedoeld kan hebben, toen hij in Gethsemani na zijn gebed om bevrijding erkende dat zijn Vaders wil moest geschieden. Was Gods wil dan die van Kaïfas? Met Girards leeswijze vinden we treffende passages in de lijdensverhalen, die de wil Gods heel anders inkleuren. Zo bevatten de drie synoptische evangelies, die Paulus' kruistheologie delen, de volgende passage. Als Jezus vergeving heeft gevraagd voor zijn vijanden, "die niet weten wat zij doen" dagen dezen hem uit om zijn goddelijke macht te tonen. In drievoud - volgens de Indo-Europese drieslag die ons eraan herinnert hoe heel Jezus' leven door de drie woestijnbeproevingen getekend was - noden priesters, soldaten en het volk hem om zijn macht te tonen en van het kruis af te komen (zie Lk. 24: 35 vv). Die uitdaging krijgt extra diepte doordat een van de medegekruisigden er zijn eigen bevrijding aan verbindt. Maar in het licht van de mimetische theorie begrijpen we dat zo'n actie van Jezus voor zijn vijanden 'dodelijk' zou zijn en hen zou vermorzelen. Daarmee zou Jezus tegen Gods wil in hun rivaliserend spelletje meespelen. In plaats van dat machtsvertoon toont hij zijn ware goddelijkheid door zich

tot de andere medegekruisigde te wenden, die zijn eigen schuld en Jezus' onschuld beleden heeft, en hij belooft hem verlossing. In het relaas van Johannes staat daar het merkwaardig woord van Jezus die de zijnen aan elkaar bindt als moeder en kind (Jo 19:26). Dit verenigt de vier evangeliën dus in een afwijzing van het offerbestel en in de interpersoonlijke zorg die de Oosterse-Orthodoxie zo sterk verbindt met Jezus' lijdensverhaal. Dit is Gods wil, ook als het tot de kruisdood leidt.

Een ander voorbeeld betreft de relatie die elke Christelijke geloofsrichting legt tussen Jezus' dood en de sacramenten van Doop en Eucharistie. Hier tonen de teksten opvallende verschillen. Johannes lijkt immers de brood-en-wijn scene bij het Avondmaal niet te vermelden, die de andere drie zo sterk benadrukken. Maar Girards leeswijze toont een alternatief met diepe betekenis. Want als Jezus zijn verraad aankondigt en Petrus de geliefde leerling opheldering laat vragen, stelt Jezus een bijzonder gebaar. Hij geeft Judas het brood als teken, maar zonder hem, zoals elders wel gebeurt, openlijk te kijk te zetten. Dit herinnert ons aan de genoemde uitdaging op het kruis en toont hoe Jezus Gods wil verstaat. Zó verlost hij het kwaad dat sinds Adams val de mensheid verziekt heeft met veroordelende houding die zondebokken maakt. In dit brood geeft Jezus zichzelf als voedsel, maar tekent daarmee tevens zijn doodsvonnis. Het toont treffend de anti-rivaliserende kant van de evangelische verlossing. Dit volgt op wat Johannes wezenlijk acht in het Avondmaal, de voetwassing.

Die derde aanwijzing van Jezus' verstaan van Gods wil betreft het begin van Johannes' versie van wat alle evangeliën zien als integraal deel van de passieverhalen, het laatste Avondmaal. Johannes stelt dat Jezus, "beseffend dat hij van God was uitgegaan", de tafelenoten een "teken van zijn liefde tot het uiterste" geeft. Terwijl enkele Eucharistische tafelgebeden in de katholieke liturgie deze tekst verbinden met de 'brood en beker' scène, is bij Johannes dat liefdesteken de voetwassing (Jo 13). En die volgt op het gebeuren in Bethanië (Jo 12), waar tot ontsteltenis van Judas, Jezus' eigen voeten door een vrouw verzorgd en gezalfd werden. Wat Johannes toont is Jezus' bereidheid om af te dalen tot de 'helse' vernedering van slaafse taken die veelal het vrouwenleven tekenden. Dit 'afdalen ter helle' doet denken aan de Orthodoxe icoon waar Jezus ook neerdaalt 'ter helle' om heel de mensheid met Adam en Eva te verlossen uit het dodelijk kwaad dat vanaf de val in Eden alles verziekt heeft met zijn discriminerende en vernederende praktijken. Dit is de doop die Jezus moet ondergaan, en wij met hem (Mc 10:38).

Waar de slang in Eden sprak over rivaliteit tussen God en mens, wijst een nauwkeurige lezing op een andere rivaliteit, waartegen Jezus' liefdesteken strijdt. Want voorafgaand aan het Eden-verhaal prijst Gen. 2: 28 de liefdevolle eenheid van man en vrouw. Daarna volgt het drama met de 'kennis van goed en kwaad' als vrucht van de verboden boom.

Deze blijkt de 'gave des ondersheids' te bevatten die wederzijdse discriminatie mogelijk maakt. Nadat hij ervan gegeten heeft wil Adam afscherming van zijn naaktheid en zet hij zich bruut af tegen Eva die hem verleid heeft. De rivaliteit die daaruit groeit wordt breed uitgemeten als straf van God. Maar ze is doorheen de mensgeschiedenis feitelijk bekend als wat de twee genders elkaar aandoen, en waarom sommigen verkiezen homo-, trans-, bi-, of a- te zijn. Jezus' liefdesgebaar in Jo 13 doorbreekt dit patroon met de 'liefde die uitgaat van de Vader', door als 'meester' de leerlingen de voeten te wassen.

5. Er zijn om(p)dat jij er bent

De idee dat de val in Eden het kwaad van onderlinge rivaliteit betreft en niet, zoals de slang aangeeft, de competitie met God, lijkt de drie geloofsrichtingen die we op het oog hebben, en ook enkele van Girards teksten tegen te spreken. Toch wordt dit benadrukt in de Q-traditie, de oude geschreven bron waaruit Lukas en Mattheus geput lijken te hebben om de tekst van Marcus aan te vullen. Die bron (Q, voor het Duitse Quelle) is nooit als zodanig teruggevonden, maar is proefmatig uit allerlei verspreide aanwijzingen opgesteld en bevat vooral gezegden en handelingen van Jezus, wellicht zonder het lijdensverhaal. De nadruk ligt er vooral op het vernieuwende spreken en doen van Jezus, en met name het mededogen waaraan Lukas veel aandacht besteedt om te tonen hoever God van onze wegen afstaat. Zo spreekt Jezus in Lukas' parabel van de verloren zoon zeker over de vaderlijke vergeving, maar bekritiseert hij vooral de onwil van de halsstarrige broer (Lk 15). Dit type Q-teksten tekenen ook de Koran, waarin volgens recent onderzoek mogelijk de invloed doorklinkt van de Syrische Christengemeenschap. Zij tonen dat voor de Islam barmhartigheid het wezen is van onze 'onderwerping' aan Gods wil. De neo-patristieke Orthodoxe theologie bekritiseert in lijn hiermee het westers falen om de mens te zien als het beeld Gods en de perfecte interpersoonlijke harmonie als vertrekpunt te nemen. Zij spreekt daarbij echter meer vanuit Johanneïsche teksten dan de Q-traditie. Over God spreken als 'hoogste zijnde', en niet als gemeenschap van personen, vindt zij on-Bijbels; en daardoor wordt Adam als los individu gezien en niet als beeld van Gods liefdeseenheid. De westerse metafysiek ziet de mens te weinig als geroepen om beeld van Gods eenheid van personen te zijn. Een mimetische lezing van de Eden-tekst onthult dit falen en noemt dus de onderlinge rivaliteit tussen individuen die tegenover elkaar staan de oerzonde tegen Gods liefdeswet.

Blijft staan de vraag hoe dit te begrijpen is in het licht van het Moslim verzet tegen elk idee van Gods Triniteit. Constateren we allereerst dat alle drie benadrukken dat mensentaal nooit Gods wezen kan vatten. Maar ook stellen ze dat alle menselijk denken en doen door Gods energie mogelijk gemaakt wordt; en daarin zijn twee polen te onderscheiden die

vaak tegenover elkaar gesteld worden, maar die idealiter één zijn. Want elke daad of uitspraak ontstaat door een scheppende energie, die dingen naast en ook tegenover elkaar zet. Elk woord wil een waarheid bevestigen, maar ook iets uitsluiten; zelfs als het beoogt te troosten of te bemiddelen. Hetzelfde geldt ook voor alle handelen, dat altijd keuzes maakt. Anderzijds gaat die scheppingsenergie ook gepaard met begrip voor wat uitgesloten of genegeerd wordt. Die tweede kant wordt vaak weggedrukt - wat Girard *méconnaissance* noemt - maar het opkomen voor het verdrukte is wel een constante, die in de Joods-profetische traditie en met name bij Jezus alle gewicht krijgt op een wijze die we herkennen als het profetenwoord over Gods wegen die anders zijn dan de onze (zie Is 55:8).

Er is geldingsdrang die dehumaniserende krachten in ons losmaakt en mensenlevens vermorzelt; en er is daarnaast ook liefde die het doden, vermorzelen en vernederen verafschuwt. Dat Gods energie in mensen demonisch ontaarden kan weet elke theoloog; maar ook dat ze hen tot bekommernis en heldhaftige zelfgave kan brengen. Het evangelie toont in Jezus de eenheid van de wonderkracht om Gods werk te doen in een radicale verbondenheid met de lijdende. Die geestelijke verbinding tussen uitersten is wat de herrezen Jezus de zijnen inblaast opdat zij zonden - de rivaliserende oerzonde - wegnemen (Jo 20: 22-3). En in Jo 17: 19 omschrijft Jezus dit als het echte doel van zijn eigen bestaan. De harmonisering van die twee godsgaven - soms omschreven als de mannelijke kracht en vrouwelijk bekommernis - is de oproep tot iedere mens en de kern van wat Girard interdividueel gedrag noemt. Het is het converteren van de jaloerse mimesis in een stichtende mimesis, die zichzelf niet langer ziet als rivaal van de ander, maar, in Gods Geest, een model wil zijn voor diens opbloei.

Waar de drie vertakkingen van het evangelie (*infil*) Gods woord tot Mozes als openbaringsbegin zien, en de Godsnaam van Exodus 3 'Ik ben die ik ben' verstaan als omschrijving van onze zijnsbron, ziet de profetische traditie daarin allereerst de toewijding aan het zijn van ieder die uitroept: ik ben. Nu de confrontatie toeneemt met het totalitair denken dat het dehumaniserend gebruik van bruto geweld en onderdrukking niet schuwt, zijn deze drie geloofsrichtingen, ondanks hermeneutische verschillen, geroepen elkaar te herkennen in dit hernieuwd lezen van de Schriften. Het Godsvertrouwen en de morele opdracht - die de Koran met de Q-traditie zo zeer benadrukt - wordt in de Orthodoxie met Johanneïsche visie herkend als Jezus' werk van *theiosis*, van Gods beeld worden, waarin de gelovigen mogen delen mits zij, zoals Paulus stelt, bereid zijn diens lichaam te worden en voor elkaar tot voedsel en drank te zijn. Augustinus heeft die evangelische visie in de regels voor zijn monniken zó samengevat dat ieder voor de naaste tot model moet willen zijn, als een Godsgave.

6. Jeruzalems vredesreligie

Het is zeker niet voldoende de theoretische mogelijkheid en noodzaak van deze dialoog in te zien. Eindeloze conflicten vol wreedheden hebben vrede tussen de monotheïstische religies eeuwenlang tot een illusie gemaakt. Nu hun gezamenlijk symbool van heil, Jeruzalem, opnieuw verwickeld is in een genadeloze strijd, lijkt elk woord erover verspilde moeite. Immers, die meer dan 4000 jaar oude stad is als een archeologisch logboek van een eindeloze strijd om het tehuis van een God die geen offerdienst of huis zei te willen, maar er volgens dezelfde Bijbel (de Tenach) wel opdracht toe gaf. Ongelovigen wijzen met afschuw op de stromen offerbloed van mens en dier voor een God die de afkeer van het doden als wezen van zijn naam en scharnierpunt van zijn wet noemt. Girard ontcijfert die paradox in de boodschap die eeuwenlang door profeten verwoord is, maar steeds opnieuw niet geweten wil zijn (*méconnaissance*). Hij toont hoe religieus-culturele regels in een gebrekkig pogen de ontsparing van rivaliteit beogen te voorkomen. Nog steeds heten slachtoffers voor de goede zaak, en ook het vergieten van eigen bloed voor het verbond met die God en zijn wet, heilig. De wetten, rituelen en verhalen worden nog steeds verstaan als verbinding met die God, volgens de foute etymologie van religie (= *religare*, binden). Girard begrijpt ze echter als 'voorlopige' middelen, die wel pijnlijk zijn maar voorlopig helpen de grotere pijn van een traumatische crisis van allen tegen allen af te weren en enige vrede te brengen. Ook hij had een half leven lang de overtuiging dat de ware oplossing een atheïstische rechtstaat was die steunde op leger, politie en gerechtelijke wetbewaarders. Maar hij zag in dat dit achterhaald is door de profeten die de wet zelf ontmaskerden als geweld en dus zonde. Girards leeswijze brengt 'religie' terug naar de oude etymologie van *re-legere* (herlezen), om met de profeet Jezus/Isa alle atheïstische kritiek op de traditie ernstig te nemen en toch elke jota ervan met respect te benaderen (Mt 5: 18). Elke versie van het evangelie die in welke traditie ook vormgegeven is, mag geloofd worden als: gericht op een vrede die met Gods energie orde wil scheppen zonder de zorg voor verdrukten uit

GEBEDSHOUDING

het oog te verliezen. Maar dat moet in elk onderdeel steeds weer worden onderzocht vanuit de vraag of die dubbele kant harmonisch nagestreefd wordt. Dat is wat de kerkvaders van vóór en tijdens de scheuringen uitgedrukt zagen in het Bijbelwoord 'mens als beeld Gods': de inzet om de goddelijke energie tegelijk als scheppingsmacht te belichamen en als deernis. Religieuze rituelen zijn gelegenheden waar die *theiosis* als Godsbeeltenis tastend wordt benaderd en de herlezing tegelijk wordt ingezet. De Moslim gebedshouding bij het

citeren van elke *sura* die over de barmhartige God spreekt lijkt dit uit te drukken. Als de drie evangelische stromingen hun re-ligie zó kunnen her-lezen, zou God er mogen zijn aan de horizon, zoals Kearney het anatheïstisch uitdrukt, met een term die een dubbele ontkenning (an-a) bevat: ontkenning van alle godsbeelden die macht en overheersing uitdrukken, maar ook van atheïstische zelfzekerheid die zichzelf als begin en einde van alles ziet. Er is een stem die zegt dat de wereld en de mens er mogen zijn; die spreekt in ieder van ons, en het is aan ons om ze te doen klinken en mensen te maken naar beeld en gelijkenis van een gedeeld ideaal. Aan ieder persoonlijk de taak dat in de ander te herkennen en lief te hebben.

7. Samenvattend

Met het oog op de wereldwijde dreiging van wat velen duchten als groeiende barbarij van totalitair machtsdenken gecombineerd met een technocratisch beheermodel moet in lijn met Girard gepleit worden voor een dialoog tussen de drie stromen die uit het evangelisch denken zijn voortgekomen, maar nu gewelddadig tegenover elkaar staan. De optie van een pragmatisch atheïsme blijkt geen bescherming te bieden tegen de autoritaire ontmenselijking. We zien dat het westers en oosters Christendom met de Islam ieder een deelaspect van de profetische traditie hebben benadrukt. Waar sociale binding met een totaal Godsvertrouwen de Islam kenmerkt, heeft het westers Christendom ieders individueel lot centraal gesteld, met een rivaliserende houding jegens Gods transcendentie. Hiertussen kan de mimetische theorie van Girard bemiddelen mits het evangelie begrepen wordt als de oproep aan ieder om de mimetische rivaliteit in zich van richting te veranderen - in lijn met het Orthodoxe interpersoonlijke denken - en zich liefdevol in te spannen om de ander opbouwend tot model te zijn, als beeltenis van de Trinitaire geesteseenheid van Schepper en Verlosser. Theologisch betekent dit via Girards bemiddeling tussen Augustinus en Maximus de Belijder in neo-patristische zin terug te keren naar de integratie van de drie hermeneutische lijnen die de evangelische boodschap verdeeld hebben.

HET SCHISMA TUSSEN OOST EN WEST

Zeer geachte Professor Rosenstock-Huessy, lieve Eugen,

Voor het geval dat u de gebeurtenissen op aarde niet meekrijgt in de

WILMY VERHAGE

hemel, breng ik u in deze brief gaarne op de hoogte van de sociale aardbevingen die inmiddels hebben plaatsgevonden, of nog bezig zijn, sinds uw verscheiden in 1973. Het ijzeren gordijn heeft u nog in extenso meegekregen, maar de val van de muur in 1989, toen iedereen van zijn communistische geloof viel, en de USSR uit elkaar spatte in allemaal nieuwe naties heeft u niet meer beleefd. Gorbatsjov met z'n woorden Glasnost en Perestrojka heeft de hele samenleving opgeschud. Openheid en economische vrijheid hebben de deuren wagenwijd opengezet naar het westen, Jeltsin wist niet wat hij met de nieuwe situatie aan

moest, en Poetin heeft weer orde geschapen in zijn afbrokkelende rijk, maar welke orde. Hij poogt het oude tsarendom nieuw leven in te blazen dat steunde op de orthodoxe kerk, die op haar beurt verwijst naar het Oost-Romeinse Rijk, waar kerk en staat van het begin af aan zijn samen gegaan dankzij keizer Constantijn, de stichter van Constantinopel in 330, die niet alleen het nieuwe Christendom, maar ook oude, voorchristelijke Romeinse gewoonten heeft meegenomen.

Een Lügenkaiser, noemde u in 1933 Hitler, die het oude keizerrijk voor eeuwig wilde doen herrijzen, en Poetin blijkt een *Lügensar* kan ik u melden. Ook hij wil het tsarendom, dat net als het Duitse keizerrijk in de eerste wereldoorlog is ondergegaan, nieuw leven in blazen. Hij slaat het hele tijdperk van het communisme gewoon over, hoewel hij er zelf een zoon van is, nota bene uit St. Petersburg/Leningrad, de enige stad van Rusland die volgens u ten tijde van de Russische Revolutie, kapitalistisch kon worden genoemd. Zijn vader en grootvader werden steunpilaren van Lenin en Stalin, terwijl zijn moeder Russisch orthodox was. De repressie en terreur waarmee zijn regime gepaard gaat doet niet onder voor dat van Hitler. Voorchristelijke mores gepaard aan de nieuwste technologieën.

In uw boek *The Christian Future*, door Ko Vos vertaald als: *Toekomst, een Christelijk levensgeheim*, vertelt u in hoofdstuk 6 over het ontstaan van het Schisma tussen Oost en West in 1054.

Te weinig geloof in het oosten, te weinig liefde in het westen hebben daartoe geleid, was uw conclusie. De orthodoxen beweerden dat het primaat van het Christendom bij de patriarch van Constantinopel lag, want daar zetelde de keizer, terwijl in werkelijkheid de kerk in Rome juist tégen de vergoddelijkte keizer is gesticht.

Apostel Andreas (de broer van Petrus) zou als apostel in Byzantium hebben gepredikt. Wanneer je een apostel in je geschiedenis kunt opnemen, heb je een tegenwicht tegen Rome, dat zich op Petrus en Paulus kan beroepen. Al met al werd het ontstaan van de Kerk te Rome daarmee tot een toevalligheid verklaard. Op die manier kan elk land of streek z'n eigen Kerk stichten en dat is ook precies wat er tot op de dag van vandaag gebeurt, als laatste heeft de Orthodoxe kerk in Oekraïne zich losgemaakt van de Russisch Orthodoxe kerk met de zegen van de huidige patriarch van Constantinopel.

Dus het oosten verschulde zich achter een oneigenlijk argument, terwijl het westen ongeduldig werd. Daar was inmiddels het Romeinse Rijk ten onder gegaan, en hadden de Germaanse stammen zich tot het Christendom bekeerd, verenigd onder een keizer (Karel de Grote). Hij gaf de aanzet tot het invoegen van de *filioque*³⁹ aan de liturgie die tot dat moment door Rome en Constantinopel werd gedeeld, zonder het oosten daarin te kennen en daarmee werd het schisma een feit. Het oosterse Christendom noemde zich vervolgens Orthodox en het westen werd Katholiek.

De volgende vijfhonderd jaar ging ieder zijns weegs. In het oosten bleef de sociale orde als vanouds, de macht van de keizer en het gezag van Christelijke patriarchen hoorden bij elkaar. Maar in het westen kwam de kerk, vrij snel na het schisma, in opstand tegen invloed op de kerk door

³⁹ **Filioque** betekent letterlijk **en de Zoon**. Het woord komt niet voor in de geloofsbelijdenis van Nicea (in 1014) door paus Benedictus VIII toegevoegd.

Latijn: Et in Spiritum Sanctum, Dominum, et vivificantem: qui ex Patre Filioque procedit.

Vertaling: En in de Heilige Geest, die Heer is en het leven geeft: die voortkomt uit de Vader en de Zoon.

Met deze uitdrukking wordt bedoeld dat de Heilige Geest uitgaat van de Vader én van de Zoon. In het *Filioque* wordt aldus beleden dat de Heilige Geest zijn persoonlijkheid ontvangt van God de Vader én van God de Zoon.

De Orthodoxe Kerk erkende het niet. Zij heeft de oorspronkelijke vorm, gebaseerd op Christus' woorden, behouden: "De Helper... de Geest der waarheid die van de Vader uitgaat". (Joh. 15:26)

de wereldlijke macht van de nazaten van Karel de Grote, zoals u zo helder uitlegt in *Out of Revolution*, door Feico Houweling vertaald als *De Grote Revoluties*. Deze eerste revolutie staat bekend als de investituurstrijd tussen Paus en Keizer, waarin de hele westerse wereld door elkaar werd geschud.

Oost en west kwamen met elkaar in botsing gedurende de periode van de kruistochten naar Jeruzalem, waar Constantinopel behoorlijk gehavend uit is gekomen. Het begin van het einde van haar macht, die eindigde met de val van Constantinopel in 1453. Door de val van het Oost-Romeinse rijk sloegen de Griekse geleerden op de vlucht en werden door Florence warm ontvangen. Dat werd de aanzet tot de renaissance en met hun kennis van Plato stonden ze aan de wieg van de natuurwetenschappen. Gelukbrengende Schuld noemt u deze gebeurtenissen, die zijn voortgevloeid uit het schisma.

Ik heb me voor dit artikel twee vragen gesteld: hoe is het eigenlijk verder is gegaan met de orthodoxe tak van de Christelijke stam nu zij grotendeels onder het juk van het Turks-Ottomaanse islamitische rijk kwam.

En wat is er terecht gekomen van de oecumenische aspiraties van Söderblom, die na de eerste wereldoorlog stelde dat de Christenheid zich weer dient te verenigen, of het gaat ten onder in het geweld van de wereld (vertelde hij u tijdens een gezamenlijke treinreis, waarover u spreekt in de 'Toekomst'.)

Het blijkt dat de orthodoxe kerk na de val van Constantinopel in tweeën is gespleten:

Alle orthodoxe kerken binnen het domein van het Ottomaanse rijk kwamen onder het gezag van de Patriarch van Constantinopel, die van de Sultan in Istanboel een eigen wijk toegewezen kreeg: de Fener (of Phanar), waar de huidige Patriarch en zijn gevolg nog steeds woont. Op een gebied ongeveer even groot als het Vaticaan. Waaruit blijkt dat het ook in het Oosten niet meer gaat over grond, maar over geest. Zo'n vijfhonderd jaar zonder keizer heeft de Orthodoxe kerk zelfstandig moeten leren overleven in de dominante moslimwereld, en ik neem aan dat dat nederig heeft gemaakt. Maar het deel van de kerk dat buiten het Turkse rijk viel, het land van de Ruski, de Russisch-Orthodoxe kerk bewandelde een andere weg. De Patriarch van het vrije Moskou heeft zich in 1547 de rol van belangrijkste Patriarch toegeëigend naast of onder Tsaar Iwan IV de verschrikkelijke, die zich als eerste de erfgenaam van het Byzantijnse rijk noemde. Het was het eerste 'herstel' van de twee-eenheid tussen keizer en Orthodoxe kerk, de 'werkelijke' erfgenamen van het Oost-Romeinse Rijk. Het tweede 'herstel' maken we nu mee, met Poetin en zijn goddelijke aanspraken, met naast zich de

huidige Patriarch van Moskou, Kyrill, door Poetin weer in zijn oude glorie verheven. Daar leeft de oude hoogmoed nog.

In oktober 2018 trok het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel een besluit uit 1683 in, waarin was bepaald dat Kiev onder het gezag van het Patriarchaat van Moskou staat. De net opgerichte Oekraïens-Orthodoxe kerk kreeg op 5 januari 2019 van patriarch Bartholomeus 1 de autocefale status. Het schisma tussen de Oekraïense en de Russisch orthodoxe kerk werd daarmee een feit. En dus kwam Poetin met zijn speciale operatie met als doel Oekraïne terug in zijn invloedssfeer te dwingen, want de macht van 'zijn' orthodoxe kerk werd ontkend, nota bene in de stad Kiev, waar Rusland is ontstaan. Dat wil zeggen: in 989 werd Vladimir van Kiev, het hoofd van de Ruski tot het Christendom bekeerd, terwijl hij huwde met een zuster van de Keizer van Constantinopel, en dat betekende de intrede in de geschiedenis.

Elke oorlog is een religieuze oorlog schreef u, en deze is geen uitzondering. Er ligt een diepgaand verschil in religieus besef en tijdsperspectief aan ten grondslag. Poetin wijst naar een glorieus verleden dat hij met geweld wil opleggen aan de mensen onder zijn regime, hij zaait dood en verderf, offert jonge levens op voor een voorbij droom. Zelensky en de Oekraïne wijzen naar de toekomst, levens die zich mogen ontplooiën zoals God het bedoeld heeft.

En de erfenis van Söderblom? Toen u nog leefde waren noch de katholieken noch de Orthodoxen geïnteresseerd in een toenadering tot elkaar. Het was Johannes de XXIII, van 1934 - 1944 pauselijk gezant in Griekenland en Turkije, die de deuren van het Vaticaan heeft geopend voor andersgelovigen. Ketteren mogen inmiddels bestaan, waarmee de protestanten werden erkend. En de banvloeken van het schisma tussen Rome en Constantinopel, werden in 1965 wederzijds herroepen. Alle, meest nationaal georganiseerde autocefale kerken sloten zich daarbij aan, behalve de Russisch Orthodoxe kerk. Niet dat de verschillen tussen orthodox, katholiek, Anglicaans, protestant zijn opgeheven. Maar er is vrede tussen hen getekend. Ze mogen wederzijds bestaan. Behalve van de Russisch orthodoxe kerk.

Zo bezien lijkt het alsof de oorspronkelijke grens van het schisma tussen Oost en West inmiddels is verschoven naar de grenzen tussen Rusland en de rest van de christelijke wereld. Ik voorspel dat het Oost-Romeinse rijk ten derden male zal sterven en de Russisch-Orthodoxe kerk in haar huidige gedaante, eveneens. Inderdaad, zoals u schreef, door een gebrek aan geloof.

En de liefde in het westen? Toen Oekraïne werd overvallen, kwam er een gigantische vluchtelingenstroom op gang naar het westen, iedereen hier kon de hartverscheurende beelden zien op de televisie: van een oud uitgeput echtpaar op een bankje, met hun hondje tussen hen in; Goedgeklede vrouwen met kinderen met schattige mutsjes aan hun hand; Jongens met poezen of konijnen in hun rugzak - ik zag de harten om mij heen smelten en de Oekraïners in de armen sluiten. Meer valt er nog niet van te zeggen. Of wij in het Westen het geduld kunnen opbrengen achter Oekraïne te blijven staan, en hoe onze interactie zal uitwerken, de tijd zal het leren. Ik hou u op de hoogte.

Met lieve groet,

Wilmy Verhage

Geraadpleegde bronnen:

- Rosenstock-Huessy, Das Alter der Kirche
- Rosenstock-Huessy, Out of Revolution
- Rosenstock-Huessy, The Christian Future
- Dagblad Trouw
- Jaap Scholten, Drie zakken dameskleding, twee cakes Kyiv en een sniper
- Jelle Brandt Corstius, podcast Voordat de bom valt
- Derk Sauer, artikelen in het Parool
- Diverse sites op het Web

DAT ZIJN GEEN VIJANDEN, MAAR MENSEN

Ewa Unger (1926-2020) behoorde tot de groep Poolse initiatiefnemers van de Stiftung Kreisau für Europäische

MARLOUK ALDERS

Verständigung, ze nam deel namens de KIK (Klubs der Katholischen Intelligenz) in Wroclaw.

Haar leven startte met een zorgeloze jeugd (tot augustus 1939) in een joods gezin in het Poolse Oberschlesien (tot 1918 het Duitse Königshütte, vanaf 1923 Krolewska Huta en vanaf 1934 Chorzow) en nam dramatische vormen aan tijdens de 2^e wereldoorlog. Na de oorlog bekeerde ze zich tot het katholieke geloof en leverde grote bijdragen aan de Duits-Poolse verzoening.

Haar vader en moeder waren beide joods, niet praktiserend. Vader was chef in een fabriek, maar mocht geen directeur worden vanuit antisemitische gronden. Hij kwam uit Lemberg dat in 1918 werd uitgeroepen tot hoofdstad van West Oekraïne (Lviv), tussen 1921-1939 het Poolse Lwow werd, daarna bezet door de Duitsers tussen 30-6-1941 tot 1944 en in 1945 geannexeerd door de Sovjet-Unie. Lemberg werd toen deel van de Sovjetrepubliek Oekraïne (Lviv) met als gevolg grote deportaties van de Poolse bevolking naar het westen, waar de Duitse bevolking op zijn beurt werd verdreven. (Silezië) Vader had 5 broers en 2 zussen. Twee broers kwamen om in de eerste wereldoorlog en 1 zus en 2 broers in de tweede wereldoorlog. Moeder kwam uit Wenen en had 2 broers en 1 zus. Deze vluchtten na de Anschluss met Oostenrijk (maart 1938) naar Engeland en de USA.

In september 1939 moet het gezin (vader, moeder, de 2 jaar oudere broer Stefan en Ewa) vluchten voor de Duitse Wehrmacht. Er vinden hevige luchtaanvallen plaats en het afweergeschut is constant te horen. Via familie in Wieliczka gaan ze in volgepakte veewagens met een "evacuatie" trein naar Lemberg, normaal zo'n 6-8 uur rijden. Vanwege gebrek aan water en hout (nodig voor het laten rijden van de trein) komen ze met veel oponthoud, ook vanwege vele bombardementen, daar pas na 10 dagen aan. Onderweg maakt Ewa (toen 13) voor het eerst van haar leven kennis met dode en zwaargewonde mensen. Overdag is

het snikheet en s 'nachts 0 graden. Er is weinig tot geen water en nauwelijks iets te eten. In Lemberg aangekomen zaten ze dagenlang in kelders vanwege de belegering van de stad door de Wehrmacht en de Sovjets. Op 22-9-1939 capituleerde Polen. De Sovjets trokken Lemberg in. (Hitler-Stalin-pact, de verdeling van Polen in twee invloedssferen)

In rap tempo worden levensmiddelen veel duurder en moeilijker te krijgen. De hele familie moet daarom aan het werk, maar wordt nog gevrijwaard van de NS-Rassenpolitiek. Ewa en haar broer kunnen tot eind juni Oekraïens-Sovjets onderwijs volgen. Daar raakt Ewa bevriend met Zofia Heller.

Op 29-6-1940 wordt de familie echter op transport gezet om zware dwangarbeid in de bossen te gaan verrichten in het Midden-Oeral gebied. Ze worden vervoerd in volgepakte, gesloten veewagons, zonder water. Hun paspoort wordt afgepakt. Op dat moment liggen er al gestorven mensen naast de trein en de reis gaat dagen duren. Op 9-7-1940 komen ze aan in Sverdlovsk, zo'n 3000 km verderop (nu Jekaterinburg, de poort tot Siberië). Haar vader is zo ernstig verzwakt dat hij op 22-10-1940 overlijdt. De omstandigheden waaronder ze leven zijn erbarmelijk.

In juni 1941 valt Duitsland de Sovjetunie aan en dat heeft grote gevolgen voor de 300.000 Poolse gedeporteerden en de 100.000 Poolse gevangenen in de werkkampen in de Sovjetunie. De verdragspartners worden vijanden en de anti-Hitler-coalitie komt tot stand. Op 31 juli 1941 wordt een verdrag getekend waarbij amnestie wordt verleend aan de gedeporteerde Polen. Ze krijgen hun Poolse paspoort terug. Veel van hen reizen dan naar het steunpunt dat in Buzuluk (bij Astrachan, in het zuiden bij de Kaspische zee) is opgericht omdat ze documenten (o.a. een reispas) nodig hebben om te kunnen terugkeren. Het is een wekenlange reis en dat zorgt ervoor dat onderweg alsnog mensen sterven van honger, kou en ziekten.

Ewa en haar moeder en broer verlaten het werkkamp ook, maar gaan niet op reis. Ze brengen de winter door in een gehuurde treinwagon met twee andere families waarmee ze in april 1942 naar het zuiden reizen. De wagon wordt iedere keer aan een andere trein gehangen die richting zuiden gaat. Doel is het steunpunt te bereiken dat inmiddels van plek veranderd is en in de buurt van Alma-Ata (bij de Chinese grens) ligt. Twee dagen voor aankomst wordt het steunpunt gesloten. Ze mogen er niet blijven en worden teruggestuurd naar het noorden, niet ver van de plaats waar ze vandaan kwamen. Ze rijden terug tot Mamljutka, waar ze op 24 mei 1942 aankomen en hebben dan zo'n 5000 km afgelegd. Daar wordt gezegd dat ze zich moeten melden bij Kolchose Swobodnyj (vrije arbeid) in het dorp Woskresenowa (Noord-Kazachstan), 13 km

verderop. Ze werken daar in een vrouwen-tractor-brigade op de steppe van Kazachstan, (de mannen vechten in de oorlog). Ze slapen in een onverwarmde keet op wielen die op een van de velden staat, ze krijgen nauwelijks te eten en hebben weinig bezittingen.

Begin 1943 verklaart de Sovjetunie de Poolse staatsburgers opnieuw tot staatsburgers van de Sovjetunie en onder bedreiging van gevangenisstraf moeten de Polen hun Poolse paspoort opnieuw inleveren. In de sovjetpassen staat wel vermeld: Pools, Joods of Oekraïens. Halverwege 1943 verbleven in Kazachstan circa 76.000 voormalig Poolse staatsburgers.

Ewa's broer Stefan geeft zich omstreeks april 1943 op als vrijwilliger voor het tweede Poolse leger in de hoop Polen van de Duitse bezetters te bevrijden om dan met moeder en Ewa naar huis terug te kunnen keren. Zijn laatste brief dateert van 29-7-1944, hij schrijft dat ze Warschau bijna bereikt hebben. Op 4 augustus wordt hij dodelijk getroffen door een Duitse kogel, 24 jaar oud, in de Opstand van Warschau. Op 9-5-1945 hoort Ewa bij toeval dat de oorlog is beëindigd, niemand wil haar geloven. Haar moeder wordt erg ziek en komt in het ziekenhuis terecht, mogelijk heeft ze tyfus. De Poolse Volksrepubliek komt tot stand.

Er vinden overal dwangverhuizingen plaats. Maar moeder en Ewa zullen tot half april 1946 in de Kolchose blijven. Dan komen de repatriëringstransporten op gang en krijgen ze een reispas. De terugreis zal ruim een maand duren. Doel is eigenlijk Warschau, maar omdat ze visa, passen, kleding, schoenen, etc. nodig hebben (lees: erkenning dat ze Pools zijn), moeten ze doorreizen naar het eindstation van de trein: Stargard Szczecinski (in de buurt van Stettin, ca 570 km verder). Alleen daar kunnen ze hulp krijgen Ze komen er rond 20 mei 1946 aan.

Het lukt, via familie in Londen, de enige overgebleven broer van vader (oom) een bericht te sturen in Warschau. Hij zorgt ervoor dat ze naar Warschau kunnen reizen. Naar de familie in Engeland gaan is geen optie, moeder en Ewa komen niet in aanmerking voor emigratie. Vanuit Warschau gaan ze eind dat jaar, met een tante die voor een busreisbureau werkt, naar het Reuzengebergte om aan te sterken. Op de terugweg komen ze door Wroclaw (de voormalige stad Breslau) en zien een schild met "Panstwowy Zaklad Higieny", (staatsbedrijf voor hygiëne). Tante wist dat de vader van Zofia Heller (Ewa's vriendin) in Krakau voor dit bedrijf gewerkt had. In een opwelling besluiten ze navraag te doen naar Jozef Heller. Tot ieders vreugde blijkt hij daar directeur te zijn! Hij wil ze direct ontvangen. Als Ewa hem vertelt dat ze eigenlijk nergens wonen, zegt hij onmiddellijk: Jij komt naar ons! Dan

begint voor de ontheemde Ewa, nu 20 jaar oud, een nieuw leven in een voor haar onbekende en door de oorlog zwaar verwoeste stad. Op dat moment (eind 1946/begin 1947) worden veel teruggekeerde, voor de Russen gevluchte, oorspronkelijke bewoners, (veelal Duitstalige Sileziërs) door de Poolse regering verdreven.

Ewa maakt haar studie af en samen met haar moeder (lang gekoesterde wens) nemen ze het katholieke geloof aan. Deze keuze maakt het leven in het communistische regime niet makkelijker. Na Stalin's dood (1953) verandert het politieke klimaat langzaam. Na de arbeidsprotesten in Poznan (korte periode van politieke dooi rond 1956) kan de KIK (Klubs der Katholischen Intelligenz), in juni 1958, officieel geregistreerd worden. Ewa wordt onmiddellijk lid en begint gespreksgroepen. De clubs waren een vreedzame enclave in het dagelijks leven, dat door de communistische partij en hun doctrine nog sterk gedomineerd werd. Van 1963 tot 1995 zal ze in het bestuur van de KIK zitten.

Van groot belang werd het contact en de samenwerking met Duitse organisaties uit de DDR, waaronder de Dortmunder Bensberger Kreis, (1966) een voortvloeiende uit de Pax-Christi-Beweging. Speerpunt voor hen was een bijdrage te leveren aan de toenadering en verzoening met Polen.

Leden van deze kring hadden de Erweiterte Kinderlandverschickung meegemaakt: Het gedwongen "evacuëren" van ca 850.000 kinderen tussen de 10 en 14 jaar naar heropvoedingskampen tijdens de oorlog onder het mom van "in veiligheid brengen". De leiding van deze kampen was in handen van de Hitlerjugend. Voor Ewa werd het de aanleiding om over haar eigen "evacuatie" c.q. deportatie te gaan vertellen. In die gezamenlijke ervaringen van ontworteling en onthechting vinden ze elkaar en ze besluiten een aantal conferenties over dit onderwerp te organiseren: Men moest ophouden in elkaar de vijand te zien, men moest elkaar weer gaan zien als mensen.

Dat was niet eenvoudig omdat de KIK voor elke bijeenkomst of die nu in Duitsland of Polen plaats vond een vergunning moest aanvragen en motiveren. Het onderwerp mocht geen verdachte inhoud hebben. Zo had de eerste bijeenkomst de titel: Het zich binden van de Christen in kerk en samenleving. In werkelijkheid ging het om de wederzijdse moeilijkheden uit de recente geschiedenis en om de samenhang tussen vergeving en verzoening.

In 1974 neemt Ewa een belangrijke beslissing. Ze geeft haar werk als chemicus op en treedt in volledige dienst van de KIK. Ze is secretaris, tolk en vertaler, betrokken bij het organiseren van bijeenkomsten en last but not least zielzorgster van de KIK. Regelmatig moet ze zich

verantwoorden over de buitenlandse “aangelegenheden” bij de binnenlandse veiligheidsdienst, (de Poolse Stasi). Ewa krijgt steeds te horen dat ze dat aan niemand mag vertellen en steeds geeft ze als antwoord dat ze alles aan het bestuur zal vertellen. De KIK is zich ervan bewust dat ze afgeluisterd worden.

Eind jaren zeventig komt de vakbeweging Solidarnosc tot stand. Ze krijgen veel steun vanuit de Rooms Katholieke kerk waaronder clubs van de KIK. Ze dwingen de communistische regering op vreedzame wijze tot vergaande concessies. Echter: Op 13 december 1981 wordt een tv-programma plotseling onderbroken. Jaruzelski verschijnt in generaalsuniform op het scherm en verklaart de staat van beleg door de militaire raad van nationale redding. Ewa's moeder zegt een derde oorlog niet te kunnen overleven en sterft.

Dat is ook het moment dat er een stroom van hulpgoederen naar Polen op gang komt. De KIK in Wroclaw krijgt het voor elkaar o.l.v. Ewa een centraal uitgifteknooppunt op te richten. Ze knobbelt een systeem uit zodat de pakketten verdeeld kunnen worden over de inwoners van maar liefst 39 gemeenten die de hulp het meest nodig hebben. De Poolse bevolking was nog het meest verbaasd over de stroom aan pakketten uit Duitsland, veelal georganiseerd door de Bensberger Kreis. Het paste niet in het beeld van de Poolse bevolking. Duitsers waren toch de vijand? Ewa bleef vertellen: Het zijn geen vijanden, maar mensen. Haar stellingname werd een belangrijk aanknopingspunt, er ontstonden allerlei vriendschappelijke betrekkingen. Uiteindelijk waren er 22 transporten vanuit de Bensberger Kreis. In juli 1983 wordt de staat van beleg ingetrokken, maar de staat hield grip op burgers en het politieke leven. Voedsel bleef tot eind tachtiger jaren op rantsoen.

In 1989 zijn er voor het eerst semi-vrije verkiezingen. De KIK levert een grote bijdrage aan de organisatie. Het burgercomité van Solidarnosc vindt er onderdak. Het bureau fungeert o.a. als (aan)meldpunt en stembureau. Door de impulsen van Solidarnosc kon de democratie zich gaan ontwikkelen. Op 29-12-1989 werd de Poolse volksrepubliek vervangen door de republiek Polen.

Ewa wordt in dat jaar ook benaderd door een groepje Oost-Duitse studenten met de vraag of ze een Pools-Duits seminar zou willen organiseren over de Kreisauer Kreis. Op dat moment heeft Ewa nog nooit iets over Duits verzet gehoord, maar ze vindt op de universiteit van Wroclaw een professor die geïnteresseerd is en er het nodige over weet. In Polen hadden ze op dat moment geen idee dat er een georganiseerde oppositie was geweest in Duitsland tegen Hitler en in de overeenkomsten vinden ze elkaar: Door niet mee te gaan in het

negatieve systeem, maar verbinding te zoeken met anderen die zich verzetten tegen de depersonaliserende macht en dwang van een vernietigende levenswijze.

Via, via groeit de belangstelling over dit onderwerp en in hetzelfde weekend als de verkiezingen zijn, vind ook de eerste conferentie van het internationale burgerinitiatief voor de redding van het landgoed in Krzyzowa (Kreisau) plaats. Er zijn zo'n 40 deelnemers: 8 West-Duitse, 8 Oost-Duitse, 5 Nederlanders, 2 Amerikanen en 15 Polen. Uitgangspunt was een ontmoetingsplek tot stand brengen voor internationale ontmoetingen die kunnen leiden tot wederzijds begrip. Wel nog onder een niet verdachte titel: Christen in de samenleving. De KIK (lees Ewa) moet zich nog steeds verantwoorden over buitenlandse "aangelegenheden" bij de binnenlandse veiligheidsdienst.

Niemand kon zich toen voorstellen dat Kreisau in november van dat jaar, vrij plotseling, het trefpunt zou zijn van de ontmoeting tussen de eerste niet communistische regeringsleider van Polen, Tadeusz Mazowiecki met de West-Duitse bondskanselier Helmuth Kohl, tijdens de grote mis der verzoening, drie dagen na de val van de Berlijnse muur! De hele organisatie van de ontmoeting ligt in handen van de KIK.

In deze roerige tijd leer ik Ewa kennen en Ewa leert op een bijzondere manier Freya von Moltke kennen:

Als weduwe van de verzetsstrijder Helmuth James von Moltke en laatste Duitse bezitter van het landgoed in Kreisau stuurt Helmuth Kohl een uitnodiging aan Freya om hem te begeleiden naar de mis der verzoening in Krzyzowa. Freya wijst de uitnodiging af. Ze had in 1985 al het volgende standpunt ingenomen: Het feit dat Silezië nu aan Polen behoort, is een direct gevolg van de door Hitler en zijn regering gevoerde oorlog en daarom zal ze de naoorlogse grenzen volledig accepteren. Ze komt pas naar Kreisau als ze door de Poolse bevolking wordt uitgenodigd.

Maar wie zal dat doen? Namens de KIK stuurt Ewa op 22-11-1989 een uitnodiging met o.a. de volgende inhoud: "U kunt ons de geest van de Kreisauer Kreis en deze plek beter leren verstaan en ons helpen de juiste weg te vinden." "Wij hebben andere tradities en ervaringen maar zijn ook mensen en christenen." "Dat is toereikend om een gezamenlijke weg en geest te vinden." Freya antwoordt nog dezelfde dag hoezeer dat bericht haar verheugt en ze neemt de uitnodiging aan.

In juli 1990 wordt de „Stiftung Kreisau für Europäische Verständigung“ officieel opgericht en notarieel bevestigd. In Polen was het een volledig nieuwe opgave om uit een vervallen herenhuis en 8

bijgebouwen een ontmoetingscentrum op te bouwen naar internationale maatstaven. In de Poolse overgangstijd was er een groot gebrek aan goede bouwmaterialen, de technologische standaards waren laag, de wettelijke regelgeving complex en ook de financiële mogelijkheden om de plannen uit te voeren vormden een probleem. De een na de andere horde moest genomen worden en dat leverde ook de nodige onderlinge conflicten op, veelal door onbegrip over andere gewoontes, maatstaven en wetten. Het is aan Ewa overal een antwoord op te vinden, een welhaast onmogelijke opgave. Ewa vertelt later over hoe belangrijk de steun van Freya voor haar was om “alle neuzen dezelfde kant uit” te krijgen. In mei 1998 was de restauratie zover dat het hele complex officieel geopend kon worden door de Poolse minister-president Mazowiecki, bondskanselier Kohl en Freya von Moltke.

Ewa ontvangt uiteindelijk een ridderorde van de Poolse staat (Polonia Restituta) en de hoogste Duitse onderscheiding die er is voor haar tomeloze, onvermoeibare en geduldige inzet voor het verzoenen van volkeren. *“Man kann nicht jahrhundertlang in Hass leben. Mit Hass bauen wir nichts Gutes. Dabei sollten wir doch gemeinsam die Zukunft bauen.” (men kan niet eeuwig in haat blijven leven, met haat bereiken we niets dat goed is. Bovendien moeten we immers samen de toekomst bouwen.)*

Men prijst haar om haar streven naar wederzijds begrip, haar oog voor anderen, haar grote gevoel van verantwoordelijkheid en haar organisatorische vermogen, haar integriteit, warmhartigheid, humor en moed.

Nu zou men kunnen denken dat Ewa geen last had van trauma's. Maar niets is minder waar. Ze had lichamelijke problemen die door ondervoeding waren veroorzaakt. Ze was zich bewust van het feit dat het soms enorme inzet van haar vroeg om zich niet te laten leiden door haat of wraak. Ze had een grote angst om haar zelfstandigheid te moeten opgeven en wilde hoe dan ook onafhankelijk blijven van wie of wat dan ook. En ze had een hartgrondige hekel aan reizen met de trein.

Ze was nuchter genoeg om die gevolgen onder ogen te zien en te accepteren, want ze kon haar verleden niet ontkennen of veranderen. Ze onderdrukte haar gevoelens niet, maar was zich bewust van het feit dat ze zelf verantwoordelijk was voor hoe ze met die gevoelens omging. En voor alles wilde ze het geloof in de mensheid en zichzelf niet verliezen. Haar diepgewortelde religieus geloof in God gaf haar daarbij houvast. “Vergeef hun vader, ze weten niet wat ze doen.”

Edith Eger zegt het als volgt: “We kunnen niet ons hele leven lang in iemands schaduw blijven hangen en vervolgens klagen dat we nooit de zon zien.” Ewa zou het daar hartgrondig mee eens geweest zijn.

Bron: „To nie wrogowie, to ludzie” en hier en daar

https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Polen

Auteur: Annemarie Franke in samenwerking met Ewa Unger in 2018.

Een boekje over de totstandkoming van het internationale ontmoetingscentrum in Kreisau is te koop voor 10,00 euro via LMCALDERS@kpnmail.nl. De opbrengst gaat naar Kreisau ten bate van de 150 Oekraïense vluchtelingen die daar momenteel worden opgevangen.

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, Ibanrekening:

NL 57 Trio019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo.

Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 – € 35 per jaar), donatie of gift.

Het bestuur wordt gevormd door:

Jan Kroesen voorzitter,

Otto Kroesen secretaris,

Jürgen Müller penningmeester.

Secretariaat: Otto Kroesen, Leeuweriklaan 3

e-mail: ottokroesen@gmail.com

Degenen die boeken van Rosenstock-Huessy willen aanschaffen of op zoek zijn naar literatuur worden verwezen naar de volgende adressen:

De website van Boekwinkeltjes, <https://www.boekwinkeltjes.nl>

De website van de Vereniging Respondeo: <https://www.rosenstock-huessy.nl>

De website van het Eugen Rosenstock-Huessy Fund in

Amerika: <https://www.erhfund.org>. Ook de Nederlands staan op deze website vermeld.

Voor nadere inlichtingen kan men contact opnemen met één van de bestuursleden.

Over Interim

Het verenigingsblad Interim verschijnt alleen bij uitzonderlijke gelegenheden of bij onderwerpen die als van speciaal belang worden ervaren.

Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden. Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.

Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.

Redactie Interim: Jan Kroesen en Wilmy Verhage

Vormgeving: Jan Kroesen

Redactieadres: S.L. Mansholtplein 3, 8802 RN, Franeker.

Tel. 0517-395795 - E-Mail Jan: kroesen@me.com

E-Mail Wilmy: WVerhage@xs4all.nl

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.